

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Сумський державний університет

Навчально-науковий інститут права

Кафедра історії

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри історії

_____ Сергій ДЕГТЯРЬОВ

« _____ » _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеню бакалавр

зі спеціальності 032 «Історія та археологія»,

Освітньо-професійної програми «Історія»

на тему: «Південно-західні кордони УРСР в 40-х роках ХХ ст.:
формування та закріплення територій»

Здобувача (ки) групи ІС-01 ЗІНЧЕНКО Ірини Дмитрівни

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ ЗІНЧЕНКО І. Д.

Керівник доцент кафедри історії Сумського державного університету,
кандидат історичних наук, доцент ЗЯКУН А. І. _____

Суми–2024

Індивідуальне завдання на кваліфікаційну роботу
здобувача вищої освіти першого освітнього (бакалаврського) рівня
спеціальності 032 «Історія та археологія» ОП «Історія»

Зінченко Ірини Дмитрівни

1. Тема роботи: «Південно-західні кордони УРСР в 40-х роках ХХ ст.: формування та закріплення територій», затверджена наказом № 0007-VI від 02.01.2024 р.
2. Мета кваліфікаційної роботи: дослідити та розкрити процес формування південно-західних кордонів України в 40-х роках ХХ століття, а також наслідки цього процесу.
3. Об'єкт дослідження: кордони України.
4. Предмет дослідження: формування південно-західних кордонів УРСР в 1940-х роках ХХ ст.
5. Орієнтовний план кваліфікаційної роботи

Розділ 1. Історіографія та джерельна база (термін подання лютий 2024 р.)

Розділ 2. Формування південно-західних кордонів УРСР в 1940 році. (термін подання березень 2024 р.)

Розділ 3. Розширення західних кордонів УРСР у 1945 році. (термін подання квітень 2024 р.)

Розділ 4. Питання про демаркацію радянсько-польського кордону в другій половині 40-х років. (термін подання травень 2024 р.)

6. Дата видачі завдання «20 » січня 2024 р.

Керівник кваліфікаційної роботи к.і.н., доц. А. І. Зякун _____

Завдання до виконання одержав І. Д. Зінченко _____

АНОТАЦІЯ

Зінченко І. Д. Південно-західні кордони УРСР в 40-х роках ХХ ст.: формування та закріплення територій : кваліфікаційна бакалаврська робота : спеціальність 032 «Історія та археологія» / наук. кер. А. І. Зякун. Суми: Сумський державний університет. 2024 рік. 70 с.

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять сім підрозділів, висновку, списку використаних джерел (76 позицій) та 7 додатків. Основний текст становить 63 сторінки, загальний обсяг – 70 сторінок.

Актуальність дослідження полягає у розкритті процесу формування кордонів УРСР в 1940-х роках, що має важливе значення для сучасних політичних дискусій, особливо у контексті відносин з сусідніми країнами; нагромадженню фактологічного матеріалу для подальших досліджень обраної теми.

Мета роботи – на основі зібраних історичних джерел дослідити та розкрити процес формування південно-західних кордонів України в 40-х роках ХХ століття, а також наслідки цього процесу.

Методологічну основу становлять методи: історико-пошуковий для знаходження необхідної інформації, метод класифікації та типологізації для характеристики джерел, структурно-типологічний і проблемно-хронологічний методи для структурування роботи за розділами, та інші загальнонаукові й спеціальні методи дослідження.

Матеріали кваліфікаційної роботи становлять інтерес для науково-дослідницької, навчальної діяльності. Практична цінність роботи визначається доцільністю використання її результатів для виховання патріотизму в сучасних умовах України. Наукова новизна полягає в аналізі та нагромадженні фактологічного матеріалу для подальших історичних досліджень.

Ключові слова: кордон, території, депортація, оптація, ратифікація, возз'єднання, Друга світова війна.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	9
РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ КОРДОНІВ УРСР В 1940 РОЦІ.....	21
2.1 Бессарабське та Північно-Буковинське питання в радянсько-румунсько-німецькій дипломатії.....	21
2.2 Бессарабський похід та його наслідки	24
РОЗДІЛ III. РОЗШИРЕННЯ ЗАХІДНИХ КОРДОНІВ УРСР У 1945 РОЦІ.....	32
3.1 Радянсько-чехословацькі перемовини стосовно Закарпаття.....	32
3.2 Включення Закарпаття до України та політика оптації.....	38
РОЗДІЛ IV. ПИТАННЯ ПРО ДЕМАРКАЦІЮ РАДЯНСЬКО- ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х РОКІВ	43
4.1 Люблінська угода 1944 року	43
4.2 Договір про радянсько-польський кордон 1945 року	48
4.3 Українсько-польське територіальне розмежування 1951 року	52
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	56
ДОДАТКИ.....	64

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Абревіатура	Значення
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЧСР	Чехословацька Республіка
ПР	Польська Республіка
Молдовська АРСР	Молдовська Автономна Радянська Соціалістична Республіка
НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
ЦК ВКП(б)	Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
РНК	Рада народних комісарів
ПКНВ	Польський комітет національного визволення
ОУН	Організація українських націоналістів
УПА	Українська повстанська армія
МДБ	Міністерство державної безпеки

ВСТУП

Актуальність дослідження: у 40-х роках ХХ століття відбулися значні зміни кордонів країн. Цей період був ключовим для формування політичної та територіальної структури Української Радянської Соціалістичної Республіки. В цей час відбулися значні зміни в етнічному складі й культурних зв'язках населення досліджуваних регіонів. Розв'язання проблеми становлення українського кордону відбувалося в умовах тоталітарного беззаконня радянської влади, яка бажала реалізувати свої зовнішньополітичні амбіції.

Розуміння того, як формувалися кордони УРСР в 1940-х роках, має важливе значення для сучасних політичних дискусій, особливо у контексті відносин з сусідніми країнами. Крім того, дане дослідження дає можливість порівняти наскільки змінились чи залишились незмінними методи захоплення та приєднання територій, а також подальших дій на них, Російською Федерацією в 2014-2024 рр. в Україні в порівнянні з тим, як це робив Радянський Союз в 1940-х рр.. Тому дослідження даної теми є актуальним з історичного, політичного та культурного погляду.

Об'єкт дослідження – кордони України.

Предмет дослідження – формування південно-західних кордонів УРСР в 1940-х роках ХХ ст.

Мета роботи – дослідити та розкрити процес формування південно-західних кордонів України в 40-х роках ХХ століття, а також наслідки цього процесу.

Відповідно до поставленої мети сформульовано такі завдання:

- 1) проаналізувати історіографію проблеми, опрацювати джерельну базу дослідження;
- 2) дослідити особливості ведення радянської дипломатії стосовно кордонів УРСР в 1940-х роках ХХ ст.;
- 3) розкрити процес формування південно-західних кордонів України в 40-х роках ХХ століття;

4) розглянути питання обміну населення та територій при врегулюванні західних кордонів УРСР.

Хронологічні межі: дослідження охоплює 1940-1951 рр. формування державних кордонів УРСР, проте в певних місцях автор виходить за зазначені хронологічні межі, щоб встановити причинно-наслідкові зв'язки деяких процесів.

Географічні межі: дослідження охоплює території Західної України, Північної Буковини, Бессарабії, Закарпаття, а також території таких країн, як Румунія, Молдова, Чехословаччина, Польща.

Методи дослідження: було використано такі методи, як історико-пошуковий для знаходження необхідної інформації, метод класифікації та типологізації для характеристики джерел, структурно-типологічний і проблемно-хронологічний методи для структурування роботи за розділами, та інші загальнонаукові й спеціальні методи дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в аналізі широкого кола джерел та літератури у дослідженні становлення й закріплення кордонів УРСР в 1940-х роках.

Апробація результатів. Отримані, в ході проведеного дослідження, результати викладені у тезах матеріалів XI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи» (Суми, 28 травня 2024 р.). А також в рамках четвертого Всеукраїнського науково-методичного онлайн семінару «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти» (Житомир, 28 березня 2024 р.).

Практичне значення результатів дослідження: матеріали кваліфікаційної роботи в подальшому можуть бути використані для науково-дослідницької роботи і в навчальній діяльності. Практична цінність роботи визначається доцільністю використання її результатів для виховання патріотизму в сучасних умовах України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах науково-дослідної роботи «Механізми суспільної солідаризації в умовах криз: історичний досвід та виклики сучасності»

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять сім підрозділів, висновку, списку використаних джерел (76 позицій) та 7 додатків. Основний текст становить 63 сторінки, загальний обсяг – 70 сторінок.

Бібліографічний опис джерел та літератури складено відповідно до вимог ДСТУ 8302: 2015.

Ключові слова: кордон, Друга світова війна, території, депортація, переселення, оптація, ратифікація, возз'єднання.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Питання формування та закріплення територій біля південно-західних кордонів УРСР у 40-х роках ХХ століття є широко вивченим та обговореним в українському науковому просторі. Його розглядали як у часи УРСР, так і за незалежної України. Тема є важливою для розуміння адаптації та формування радянського уряду на південно-західних територіях України після встановлення тут влади більшовиків.

Основна подія, за якої розглядаємо формування та закріплення південно-західних територій України, це їхня окупація радянським режимом у 1939-1940 рр. 28 червня 1940 року Червона армія розпочала військову операцію з метою примусової передачі Румунією Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР. Радянська влада планувала розпочати повномасштабне вторгнення до Румунії, однак за кілька годин до початку операції король Румунії Кароль II прийняв умови більшовиків та погодився віддати зазначені вище землі до СРСР [11].

Після возз'єднання у 1939-40 рр. західноукраїнських земель з основною територією України населення УРСР у червні 1941 зросло на 8,1 мільйонів осіб (ця цифра стосується усіх західноукраїнських земель, приєднаних до СРСР), тобто до 41 657 тис. осіб, а територія – до 560 тисяч квадратних кілометрів. Акції «возз'єднання» несуть на собі тінь «пакту Ріббентропа-Молотова» [14].

Анексія Бессарабії та Північної Буковини мала важливе значення для УРСР. Вона розширила територію республіки на 46,5 тисяч квадратних кілометрів і збільшила її населення на 3,7 мільйона осіб (цифра, яка стосується лише Бессарабії та Північної Буковини). Також анексія зміцнила економічний потенціал УРСР, оскільки до складу республіки увійшли нові промислові підприємства та сільськогосподарські райони.

Проте анексія Бессарабії та Північної Буковини також викликала міжнародне напруження. Румунія та інші країни Заходу не визнали анексію

законною і вважали її порушенням міжнародного права. Це напруження стало одним із факторів, які призвели до початку Другої світової війни.

Внутрішні зміни, пов'язані з формуванням південно-західних кордонів УРСР, були значними. У нових районах були створені нові адміністративні одиниці, зокрема Чернівецька, Івано-Франківська, Одеська та Хмельницька області. Також були проведені зміни в національно-територіальному устрої, зокрема румунське населення було переселено в інші райони СРСР.

Джерельна база із зазначеної теми є досить різноманітною і включає в себе, по-перше, архівні документи різних типів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України Ф. 4959. Оп. 1-9. [71]; Центрального державного архіву громадських об'єднань України Ф. 1. Оп. 6, Оп.16, Оп. 23. [72]; Державного архіву Чернівецької області; Державного архіву Волинської області Ф-35. Оп. 9. та Р-919., Оп.1. [22, 21]; Державного архіву Львівської області Ф.Р. 3229. Оп.1, Оп.2. [25]; Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО, Ф. Р-249, Оп. 1.) [24]; Державного архіву Дніпропетровської області Ф. Р-3383. Оп. 1, Оп. 2, Оп. 21 [23]; Державного архіву Миколаївської області Ф. Р-992, Оп. 1, Оп.2, Оп.4 [26]; Державного архіву Рівненської області Ф. Р-204, Оп.2, Оп.4, Оп.8. [27]; Державного архіву Тернопільської області Ф.п.1, Оп.1., Ф.п.1833, Оп. 2, Оп. 4., Оп. 5, та Ф.3562, Оп.1. [29, 30, 28]; Державного архіву Херсонської області Ф. Р-1979, Оп. 1. та Ф. П-46, Оп. 1. [32, 31]. Архіви зберігають матеріали, які стосуються як формування кордонів УРСР у 40-х роках ХХ століття так і політики, яка проводилася по відношенню до населення та включених територій в цей час. До них належать постанови, накази, протоколи засідань, доповідні записки, звіти про переселення та майнові справи, листи тощо. Ці документи дозволяють прослідкувати весь процес формування кордонів УРСР, від початкових ідей і планів до їхнього практичного втілення.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України є оцифровані документи Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Постійного представництва Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів

СРСР, Вищого господарського суду та Міністерств у різні періоди української історії. У тому числі у 1940-х роках [62]. Опрацювання та вивчення таких джерел сприятимуть розумінню політичних та суспільних процесів, які відбувалися на південно-західних територіях України після встановлення там радянської влади у 1940-х роках ХХ століття.

Такі архівні документи [52] можна розділити на кілька груп, виходячи з дослідження зазначеної теми:

1. Документальні матеріали, які відображають політичні рішення про зміну кордонів УРСР. До них належать постанови Верховної Ради СРСР, Ради Народних Комісарів СРСР, ЦК ВКП(б) та інших органів влади.

2. Документальні матеріали, які регламентують процес зміни кордонів УРСР. До таких відносяться накази, директиви, інструкції, статuti тощо.

3. Документальні матеріали, які відображають практичне здійснення зміни кордонів УРСР. Це протоколи засідань, доповідні записки, листи тощо.

По-друге, це наукові праці. Історія формування кордонів УРСР у 40-х роках ХХ століття активно вивчається науковцями. У численних наукових працях, монографіях, статтях, тезисних доповідях розглядаються різні аспекти цієї теми. Ці праці дозволяють отримати більш глибоке розуміння процесів, що відбувалися в цей період.

Своєю чергою, наукові праці про формування та закріплення територій південно-західних земель у 1940-х роках можна розділити за тематикою: про політичні процеси, про радянізацію суспільства, про вплив окупаційної влади на культуру та мистецтво.

Загалом дослідники справедливо вказують на те, що значна частина населення Західної України, у тому числі інтелігенція, з надією дивилася на прихід Червоної армії і приєднання краю до Української РСР. Такі очікування базувалися, у першу чергу, на віковичному прагненні українців жити в одній державі, розвивати власну мову й культуру. Однак, замість розвитку населення отримали репресії та переслідування з боку влади [45, с. 277].

Названі вище вчені звертають увагу на цілеспрямовану політику репресій радянської влади проти всіх незгодних. Уже з осені 1939 р. розпочалися репресії супроти української еліти та свідомого українського громадянства. Спочатку поволі, а потім із наростаючою в кінці 1940 р. і далі в першій половині 1941 р. швидкістю розкручувався маховик терору [45, с. 277].

Одночасно соціально-економічні та культурні перетворення на західноукраїнських землях після включення їх до складу УРСР вивчав І. Мишак. Цю тему він вивчав із погляду історіографії, тому в його роботі знайдено ряд важливих та потрібних для нашого дослідження історичних робіт українських та радянських дослідників. Він зазначив, що окремі аспекти історіографії досліджуваного питання знайшли відображення в працях Я. Грицака, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, В. Комара, В. Макарчука, С. Макарчука, В. Сергійчука, Ю. Сливки В. Стецкевича та багатьох інших істориків, правознавців, політологів, соціологів [45, с. 276].

І. Мишак у дослідженнях прийшов до висновку, що сучасна українська історіографія неоднозначно оцінює характер економічних, соціальних і культурних перетворень, які мали місце в Західній Україні після приєднання її до Української РСР. Дехто вказує на позитивні зміни в освіті та культурі, а дехто визначає, навпаки, руйнівні наслідки для українського народу [45, с. 284].

Проблему «возз'єднання» Західної України з Українською РСР у сучасній історіографії розглядав Т. І. Гуменюк. Його дослідження були направлені на вивчення історіографії та фіксування тих подій, їхнє сприйняття сучасниками. Дослідник відзначав, що в сучасній українській історіографії ця тема не втратила своєї актуальності. Оцінки вітчизняних істориків відрізняються від однозначних схвальних, що звучали в радянський час. Гуменюк відзначив, що визнаючи певний позитив в об'єднанні всіх українських земель у єдиній державі, українські дослідники об'єктивно і критично висвітлюють події, пов'язані з радянізацією західних областей України, змальовуючи при цьому факти репресій, переслідувань діячів

українського національно-визвольного руху і греко-католицької церкви, що мали місце в той час [19].

Негативний вплив окупації західноукраїнських територій та методи радянської влади вивчала О. Левицька. Вона також відзначає репресії радянської влади, переслідування національно-визвольного руху українців та формування міфів про «єдиний радянський народ». Авторка, як і І. Мищак, відзначає недовгу радість населення західноукраїнських територій від факту приєднання до СРСР, адже це означало їхнє возз'єднання з українськими територіями. Однак швидко стало очевидно, що тоталітаризм безпощадно насаджував свою політику в усіх сферах життя, прикриваючись волевиявленням усього народу, незалежно від національності [37].

О. Левицька називає методи радянської влади, які застосовували на західноукраїнських територіях. Радянська влада здійснювалася за безпосередньої участі Червоної армії та надісланих перевірених партійних кадрів. Із метою подолати масовий опір заходам радянської влади на селі робився наголос на розкол селянства, перш за все – за національною і релігійною приналежністю [37].

Долі української інтелігенції на західноукраїнських землях під час приходу радянського режиму свої дослідження присвятили О. С. Рубльов та Ю. А. Черченко. Вони дослідили політику сталінського партійного керівництва СРСР щодо західноукраїнської інтелігенції у 20-х – на початку 50-х роках ХХ століття. Автори висвітили багато маловідомих фактів з історії України цього періоду та використали недоступні раніше архівні матеріали, зокрема документи Служби безпеки України про репресії серед української інтелігенції [58].

Н. Печеніна розглядала проблему визначення кордонів України в умовах Другої світової війни. Дослідниця вивчала питання врегулювання державних кордонів Української РСР в умовах Другої світової війни та перші повоєнні роки. Основний акцент вона робила на розмежуванні українсько-польських територій протягом 1939-1951 рр.. Для цього використовувала документи

міжнародних конференцій в Тегерані, Ялті та Потсдамі, на яких вирішувалося «польське питання». Також Н. Печеніна розглядала процес українсько-чехословацького та українсько-румунського територіальних розмежувань 1940-1947 рр. [54].

В. Міщанин присвятив свої роботи радянсько-чехословацькому договору про Закарпаття від 29 червня 1945 року та його вплив на історичну долю краю. На основі нових документів із Центрального державного архіву громадських організацій вчений зробив спробу по-новому поглянути на договір між СРСР і ЧСР про Закарпаття від 29 червня 1945 р., який кардинально змінив долю краю. Автор відзначив спробу чехословацької адміністрації відновити свої органи управління в Закарпатській Україні восени 1944 р., перипетії радянсько-чехословацьких переговорів, підписання та сучасні оцінки радянсько-чехословацького договору про Закарпаття [35].

Проблему Підкарпатської Русі в радянсько-чехословацьких відносинах в 1944 році розглядав історик І. Гапотенко-Товт. Він прийшов до висновку, що обидві напрямки чехословацької еміграції бачили Закарпаття в складі нової Чехословаччини. Цю позицію підтримував і СРСР – в багатьох заявах, угодах і договорах зазначалося, що СРСР бачить Чехословаччину в домюнхенських кордонах. Питання щодо долі Закарпаття обговорювалося під час переговорів з дипломатами СРСР і особисто з Й. Сталіним. У 1944 році, використовуючи певну поступку, Й. Сталін відверто став говорити про включення земель Закарпаття до складу СРСР. Враховувалося два фактори: бажання СРСР пройти за Карпати і посилити вплив у Європі, а також нахил населення до возз'єднання з Україною. Про це засвідчили рішення I з'їзду Народних комітетів 26 листопада 1944 року [15].

Перший етап оптаційних процесів між Закарпатською Україною та Чехословацькою Республікою розглядав П. М. Худіш. Автор розглядав процес добровільного вибору громадянства – оптації, що проходив між Закарпатською Україною та Чехословацькою республікою протягом 1945-1947 рр. Зокрема, автор досліджував перший етап даного процесу, що тривав

з червня 1945 до квітня 1946 рр. – прийом заяв про оптацію від населення. На основі аналізу документів чеських архівів автор розглядає перебіг, наслідки та дипломатичну боротьбу навколо цього процесу. У роботах П. М. Худіша прослідковуються подробиці перебування та діяльності уповноважених для проведення оптації представників чехословацької влади на Закарпатті та їхню співпрацю з радянськими органами [68].

Тему «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною у контексті історіографії розглядав І. Мищак. Аналіз праць з даної проблеми дало підстави досліднику стверджувати, що більшість істориків позитивно оцінюють процес возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною, який об'єктивно відповідав прагненню місцевого населення жити в одній державі з усім українським народом. Разом з тим фахівці відзначають, що радянський уряд у боротьбі за Закарпатську Україну значною мірою керувався бажанням отримати стратегічно важливий регіон як плацдарм для можливого подальшого просування й контролю території Центральної Європи [44].

Крім того, в останні роки українська історіографія переконливо демонструє, що соціальні зміни в Закарпатті за радянським зразком та репресії проти місцевого населення в певній мірі пошкодили рівень довіри до влади та викликали багато дискусій щодо правомірності включення регіону до складу України, які продовжуються й сьогодні. У той же час, автор відзначив, що додаткового дослідження потребують питання відношення різних верст населення і політичних партій щодо приєднання краю до Української РСР, доля політичних діячів і активістів громадських рухів, які були опозиційно налаштовані до радянської влади, особливості реалізації плану соціально-політичних і соціально-економічних змін після 1945 року і тощо [44].

Історію Радянського Закарпаття з 1944 до 1991 року викладено в українсько-угорському історичному виданні «Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура». Автори виклали взаємопов'язані проблеми історичного розвитку Закарпаття, коли те перебувало під різними керівництвами, зокрема і радянським. Для детального ознайомлення автори

подали матеріали історично-політичного, соціально-економічного, культурно-освітнього життя закарпатців. Автори акцентують увагу на взаємній історичній спадщині українського та угорського місцевого населення краю, а також їхнього сучасного співіснування [33].

Багато українських дослідників розглядали й політичну ситуацію в західних областях після приходу радянської влади, зокрема про зміни в установчих органах.

Історичну ретроспективу кордонів України вивчали В. Боєчко, О. Ганжа та Б. Захарчук. Зокрема, і під час міжнародних геополітичних змін напередодні та під час Другої світової війни. У їхній роботі викладено розвиток подій щодо зміни українських кордонів під час приєднання до СРСР західноукраїнських територій у 1939 році, а також деяких змін на кордонах після Другої світової війни [7]. Такими дослідженнями автори прагнули розв'язати проблему міжреспубліканських кордонів, використовуючи для цього історичне підґрунтя.

Особливості радянзації західноукраїнських земель детально досліджені у фундаментальних працях відомого українського історика Ю. Шаповала. Він у своїй роботі привів дані, що з осені 1939 року до осені 1940 року за політичними ознаками було репресовано 1млн. 173 тис. 170 чоловік. За іншими даними, кількість депортованих сягнула 1 млн. 250 тисяч осіб. Серед них були поляки, українці, євреї та представники інших національностей [73].

О. Бажан та М. Михайлуца вивчали оперативні заходи НКВС УРСР під час приєднання Південної Бессарабії до Радянського Союзу. Дослідники, на основі архівних матеріалів і документів, розглянули роботу радянських органів державної безпеки на території Південної Бессарабії (з моменту приєднання смуги Кагул-Ізмаїл-Болград до складу Української РСР). Ця діяльність була спрямована на впровадження політичної системи радянського зразка в регіоні, боротьбу з «антирадянськими проявами та антирадянськими елементами», а також на репресії різних соціальних груп, у тому числі православного духовенства [4].

У дослідженні приділяється увага діяльності спеціальних груп, які були сформовані з офіцерів з різних управлінь Наркомату внутрішніх справ СРСР, в містах Північної Буковини та Бессарабії. Опираючись на документи радянських спецслужб, висвітлено суспільно-політичну та економічну ситуацію в Аккерманському та Ізмаїльському повітах у другій половині 1940 року, розкрито процес репатріації німців з Бессарабії до Німеччини та розкрито реакцію населення УРСР на прийняття Верховною Радою СРСР Закону «Про включення Північної частини Буковини і Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР».

Автори О. Бажан та М. Михайлуца прийшли до висновку, що у ході військової операції, проведеної Червоною армією з метою примусової передачі Румунією Південної Бессарабії до складу СРСР було знищено колишню політичну систему і розпочато процес утвердження радянського тоталітаризму, який супроводжувався розгортанням політичних репресій у межах смуги Кагул–Ізмаїл–Болград. Основу репресивного апарату склали оперативно-чекістські групи, які були створені НКВС УРСР [4].

Свій погляд на приєднання Бессарабії та Північної частини Буковини до СРСР висловив С. Гакман. Автор відзначає, що ця проблема є болючою не лише в історіографії, але й у свідомості громадян України, Республіки Молдова та Румунії. Він прийшов до висновку у своїх дослідженнях, що приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР у червні-липні 1940 р. можна вважати добре продуманою та ретельно підготовленою політико-дипломатичною акцією, реалізація якої відбувалася із застосуванням регулярних частин збройних сил [11].

Г. Музика аналізував подію підписання радянсько-румунської угоди від 28 червня 1940 року, за якої СРСР анексував Бессарабію та Північну Буковину. Автор також аналізує наслідки підписання радянсько-румунської угоди. Він показує, що ця угода призвела до значного розширення території СРСР і зміцнення його позицій у Європі. Однак анексія Бессарабії та Північної

Буковини також викликала міжнародне напруження і стала одним із факторів, які призвели до початку Другої світової війни [49].

Г. Галушко став упорядником збірника «Радянізація Західної України. Анексія Північної Буковини та Бессарабії». У науковій праці представлені суспільно-політичні, геополітичні та культурні процеси, які супроводжували процес анексії Буковини та Бессарабії до СРСР [14].

О. О. Малець, Н. Б. Малець та С. А. Костенко присвятили одну зі своїх наукових праць темі правового та соціально-економічного становища населення Закарпаття в період утвердження тоталітарного режиму в перші роки визволення (з жовтня 1944 – до початку 50-х рр. ХХ ст.). Автори дослідили правові та соціально-економічні процеси на Закарпатті 1944-50-ті рр., проаналізували значення ідеології КППС і практики радянської держави для визначення характеру, змісту і напрямків всієї етнонаціональної і етнокультурної політики в Закарпатті. Автори дослідили зміст і характер етнокультурних процесів на Закарпатті в 1944-1945 рр. в середовищі національних меншин, визначили вплив етнокультурної політики радянської влади на реальне етнокультурне становище національних меншин, на послаблення їх етнонаціональної свідомості та рівень їх маргіналізації і зросійщення [40].

Тему радянізації Закарпаття у 1944-1950 рр. розглядав В. Міщанин. У численних публікаціях він уперше у вітчизняній історіографії з нових позицій порушив проблему так званої «радянізації» Закарпаття. Його ґрунтовне монографічне дослідження – важлива віха у сучасній історіографії. Автор застерігає: авторитаризм і тоталітаризм радянської епохи – це зло, яке не повинно більше повторитися [48].

Особливості Люблінської угоди 9 вересня 1944 року як інструменту закріплення радянського статусу Західної України вивчав В. Гулай. Автор розглянув окремі проблеми міжнародно-правового статусу Західної України після завершення Другої світової війни в оцінці українського та польського населення. Основна увага дослідника звертається на спробах обґрунтування

повернення Західної України до складу Польської держави. Автор також акцентує на особливій увазі радянських органів безпеки до подібних проявів суспільної думки [18].

Питання встановлення українсько-польського кордону у повоєнний період вивчає Ю. Сорока. Автор дійшов до висновку, що намагання радянської сторони якнайшвидше приєднати ці землі до СРСР були настільки сильними, що на середину 1950-х років була складена нова топографічна карта майбутнього кордону між двома державами, з урахуванням даної території [60].

По-третє, це публіцистичні матеріали. У періодичній пресі та інших публіцистичних виданнях того часу широко висвітлювалися питання формування кордонів УРСР. Ці матеріали дозволяють побачити, як ці події сприймалися сучасниками. У цьому питанні варто відзначити різницю в сприйнятті подій 1940-х років у Бессарабії та Північній Буковині пресою та журналістами. У радянські часи це було черговим «визволенням» Західної України та їхнє «возз'єднання» з Радянським Союзом. У сучасній українській журналістиці, особливо засобах масової інформації Бессарабії та Буковини, ті події згадують із сумом та трауром, як ще однієї історії окупації українського народу. У публікаціях, приурочених до цієї дати, українські журналісти згадують радянізацію та репресії, яким більшовики піддавали жителів окупованих територій.

По-четверте, джерелами дослідження можуть бути мемуари. Політичні та культурні діячі, а також мешканці, які були безпосередніми свідками тих подій, залишили свої спогади та описи в мемуарах. Такі документи є цінним джерелом інформації, оскільки дозволяють побачити події зсередини.

Суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися на західноукраїнських землях, розглянуті у ряді монографічних досліджень, таких як «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-60-ті роки ХХ ст.)» авторства О. Рубльова і Ю. Черченка [58], «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний

аспект)» від Б. Яроша [76], «Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.» М. Сеньківа [59], «Тоталітаризм проти західноукраїнського села» О. Малярчука [41] та інших. Також варто відзначити важливий внесок до розширення документальної бази завдяки праці І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [6].

Окремо варто згадати про картографічні джерела. Карти, плани, схеми, які були складені в 40-х роках ХХ століття, дозволяють наочно побачити, як змінилися кордони УРСР у цей період.

Таким чином, можна зробити висновок, що джерельна база з теми південно-західних кордонів УРСР у 40-х роках ХХ століття є досить обширною і дозволяє дослідити цю тему з різних ракурсів. Названі вище й інші історичні та наукові джерела формують список літератури даного дослідження та будуть використані для проведення повноцінного дослідження із зазначеної теми.

РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ КОРДОНІВ УРСР В 1940 РОЦІ

2.1 Бессарабське та Північно-Буковинське питання в радянсько-румунсько-німецькій дипломатії.

У 1919 році більшовицькі інтереси щодо Буковини були обумовлені воєнно-стратегічними міркуваннями та метою об'єднання українських й угорських комуністичних сил через Буковину й Галичину [10, с. 65]. Проте інтерес до Буковини зник після повалення радянської угоди в Угорщині аж до літа 1940 року. До цього ні СРСР, ні УРСР щодо Буковини (на відміну від Бессарабії) не висловлювали своїх територіальних претензій та навіть не реагували на румунську пропозицію почати переговори щодо спірних питань. З пакту Молотова-Ріббентропа та таємного протоколу до нього, можна припустити, що СРСР мав намір розширити свої території на Захід, враховуючи землі, які втратила Російська імперія в кінці Першої світової війни [12, с. 154].

Сталін намагався забезпечити надійну оборону СРСР за допомогою різноманітних багатосторонніх воєнних угод. Військова доктрина Радянського Союзу ґрунтувалася на концепції висунутої оборони, що припускала активну оборону від можливого агресора на західних підступах до власного кордону. Включення терміну «непряма агресія» в політичних угодах із західними державами давало можливість Червоній армії зайняти позиції в країнах, розташованих на заході від СРСР. Також важливою була вимога щодо коридорів для пропуску з'єднань радянських військ через території Польщі й Румунії [12, с. 154].

Приєднання Північної Буковини та Бессарабії до УРСР було результатом політичних і військових дій, а не результатом підписання конкретних радянсько-румунсько-німецьких договорів. Бессарабія, історична територія між річками Прут, Дністер, Дунай та Чорним морем, що включала

сучасну Молдову та частину України, була частиною Румунії з 1918 року. Північна Буковина, регіон, що межує з Бессарабією, також була у складі Румунії з кінця Першої світової війни. Основною правовою основою для дій СРСР став пакт Молотова-Ріббентропа, підписаний 23 серпня 1939 року між Німеччиною та Радянським Союзом і його таємний додатковий протокол, що визначав сфери впливу в Центральній та Східній Європі. У 3 пункті даного протоколу зазначалося: «Стосовно південного сходу Європи з радянського боку підкреслюється інтерес до Бессарабії. З німецької сторони заявляється про її повну політичну незацікавленість у цих областях...» [66, с. 123]. У серпневих домовленостях 1939 року між СРСР та Румунією Буковина не згадувалась. Проте їх наявність блокувала можливість Німеччини підтримувати Румунію під час вирішення даного питання.

В контексті цього пакту та після стрімкого розвитку подій на початку Другої світової війни, СРСР використав момент слабкості Румунії та відсутності ефективної підтримки з боку західних країн. 26 червня посла Румунії у Москві викликали до кабінету В. Молотова, де йому зачитали ультиматум з вимогою повернути Бессарабію СРСР, а також передати північну частину Буковини. Метою зазначалось відновлення справедливості, а також компенсація шкоди, завданої «СРСР та населенню Бессарабії 22-річним пануванням Румунії» [49, с. 365]. У карті, що додавалася, розмежовуюча лінія, проведена Молотовим, відсікала також смугу завширшки 10-12 км, що включала в себе частину Південної Буковини та Запрутської Молдови [67, с. 200]. Також була подана неправдива статистика про склад населення Бессарабії – стверджувалося, що її населяють в переважній більшості українці, що суперечило істині (в цілому, аргумент про необхідність дотримання етнічного принципу для врегулювання питань щодо державної приналежності Буковини активно використовувався дипломатами для просування інтересів своїх країн). Загалом цей ультиматум є свідченням дипломатії з позиції сили. Румунія, зіткнувшись з перспективою військового

конфлікту з Радянським Союзом, якому вона не могла протистояти, змушена була прийняти ці вимоги.

Не залишалася поза увагою СРСР стратегічна слабкість буковинського регіону у випадку радянського наступу зі сходу або півночі. В разі зайняття лише Бессарабії, Буковина стала б оточена з кількох боків радянськими військами. Крім того, лише через Буковину міг бути забезпечений залізничний зв'язок між Бессарабією та Західною Україною. Румунський історик в газеті «Голос Буковини» [1] виклав думку про те, що перспектива розширення присутності радянських військ на територію Буковини мала стратегічну мотивацію, так як СРСР прагнув розмістити свої війська якомога ближче до центру Європи. Схожої думки і В. Гриневич, який вважав, що Південна Бессарабія мала важливе стратегічне значення для СРСР, адже при розширенні свого контролю на гирло Дунаю з'являвся плацдарм для нападу радянської армії на Балкани, а також можна було ефективніше контролювати чорноморські протоки. Й крім того, забезпечувало необхідну глибину оборони Одеси й Севастополя, які знаходилися в 40 км від кордону з Румунією [17, с. 359]. Показовим є той факт, що радянське керівництво відмовлялося від ухвалення спільних принципів для діяльності служб охорони кордону з обох сторін, за аналогією з лінією Дністра у Бессарабії [13].

Але у 1940 р. керівництво СРСР почало готуватися до війни з Німеччиною. Румунія була основним постачальником нафти для Німеччини, тому по ній планувалося нанести основний удар, щоб призвести до зупинки або хоча б тимчасового застою німецької воєнної машини. Бессарабія в даному випадку, на думку В. Суворова, була необхідна як плацдарм для наступу на румунські нафтові поля [64].

26-28 червня 1940 року Румунія погодилась вивести свої війська та адміністрацію з вказаних територій, і радянські війська вступили на ці землі. Це приєднання відбулося без підписання формальних міждержавних договорів про передачу територій між СРСР та Румунією в той момент. Обмінюючись дипломатичними нотами сторони погодились закрити новий

кордон 3 липня 1940 року о 14:00 [67, с. 201]. Всі подальші спроби юридично оформити ці територіальні зміни відбулися вже після закінчення Другої світової війни, коли нові міжнародні угоди визначали післявоєнний порядок у Європі. Де-юре приєднання Бессарабії та Північної Буковини відбулося 19 лютого 1947 р., коли Румунія підписала Паризьку мирну угоду, згідно якої кордон встановлювався яким був на 1 січня 1941 (відповідно до радянсько-румунської Угоди від 28 червня 1940 року – документа, якого насправді навіть не існувало) [67, с. 206].

2.2 Бессарабський похід та його наслідки.

В радянські часи проблематика пов'язана з «визвольним походом Червоної Армії в Бессарабію» не досліджувалася, а в підручниках згадувався лише сам факт «походу» та ідеологізована оцінка його наслідків. Тобто ця тема була однією з «білих плям» історії СРСР. Перш за все це було зумовлено тим, що Бессарабський похід був наслідком пакту Молотова-Ріббентропа, який старанно приховувався та існування якого заперечувалося владою СРСР. До 1989 року румунські історики теж не чіпали цієї теми, щоб не викликати незадоволення Москви, а «похід» розцінювався як нічим не спровокована агресія зі сторони СРСР проти Румунії.

У червні-липні 1940 р. радянське керівництво ретельно готувалося задля включення Північної Буковини та Бессарабії до складу СРСР. Було охоплено весь державний та партійний апарат, а також карально-силові структури й відомства. Керівництво СРСР задіяло широкий спектр методів: від політико-дипломатичних важелів до військово-пропагандистських заходів, щоб вирішити «бессарабське питання» [4, с. 305].

Військово-організаційна підготовка походу в Бессарабію загальмувалася через ускладнення радянзації приєднаних територій після так званого «визвольного походу» радянської армії в Західну Україну та Західну Білорусь, а також внаслідок «Зимової війни» з Фінляндією. Рішення про

формування військового угруповання для походу в Бессарабію було затверджено Політбюром ЦК ВКП(б) лише в кінці березня 1940 року. Після цього С. Тимошенко, народний комісар оборони СРСР, для керівництва бойовими діями в Румунії видав директиви № ОВ/583 та № ОВ/584 про створення Південного фронту з частин 12-ї та 5-ї Київського особливого та 9-ї Одеського військового округів. Генерал Г. Жуков призначався командуючим Південного фронту та залишався командуючим Київського особливого військового округу [67, с. 197].

Військовим командуванням СРСР було розроблено два плани по «вирішенню Бессарабського питання». У першому випадку передбачалися рішучі наступальні дії, з можливим оточенням та захопленням основних сил противника, другий засновувався на можливості улагодження конфлікту політичними засобами. У розділі доповіді «Дії військ» було вказано наступне: «Основний варіант передбачав дії, коли румуни чинитимуть опір. Згідно з цим варіантом фронт завдає концентрованого удару частинами 12-ї армії уздовж річки Прут на Яси та 9-ї армії – на південь від Кишинева та Хуші. Ідея удару полягала в оточенні румунських військ в районі Бельци – Ясси. Другим варіантом передбачався план дій на випадок добровільного відступу румунських військ на захід від Пруту. Завдання радянських військ полягало у швидкому виході до Пруту для того, щоб взяти під контроль відступ румунських військ. За базовий був прийнятий перший варіант дій. Директивами народного комісара оборони № ОВ/583 та ОВ/584 військовим частинам Київського особливого та Одеського військових округів давалася вказівка підпорядкованим військам постійно перебувати у стані бойової готовності...» [67, с. 199]. Крім того, Червона армія отримала наказ про зосередження на кордонах з Румунією під виглядом навчальних зборів з 11 до 24 червня 1940 р. Розгорнення військ закінчилося 27 червня 1940 р.

Разом із підготовкою до військових дій, СРСР також організував великий пропагандистський апарат для роботи з місцевим населенням. У травні до Бессарабії таємно було направлено декілька груп, які мали за

завдання підготувати місцеве населення до прибуття Червоної армії та здійснювати збір розвідувальної інформації. Було виготовлено багато прапорів з символікою СРСР та УРСР, портретів радянських лідерів, лозунгів, організовано концертні бригади тощо. 21 червня 1940 року Головним політичним управлінням Червоної армії була видана директива № 0140. Згідно з нею військові округи комплектувалися політичними працівниками різних ланок, мобілізувалися працівники партійних та радянських органів Молдавської АРСР, створювалися редакції газет румунською мовою. Також були мобілізовані зарубіжні комуністичні партії для підтримки політики Москви. Комуністична партія Румунії була зобов'язана за директивою Комінтерну «підтримувати вирішення проблеми Бессарабії та спірних питань із сусідніми балканськими державами мирним шляхом» [11, с. 46].

За розвідувальними даними Київського особливого військового округу Румунія теж готувалася до військових дій, але оборонних: протягом червня 1940 р. проводилися інтенсивні роботи зі спорудження укріплень, перекопувалися і барикадувалися шосейні дороги, рилися рови та окопи, мінувалися мости. Наказом Генштабу Румунської армії від 8 червня 1940 р. було призначено 30-денний збір усіх офіцерів і солдатів резерву, які мали впродовж 24 годин з'явитися до частин їхньої приписки [8, с. 82].

Внаслідок дипломатичних нот до бойових дій у Румунії не дійшло, тому командуванням Південного фронту був використаний другий, так званий, «мирний варіант дій». 28 червня 1940 р. о 14 годині війська СРСР перетнули кордон і в той же день зайняли Чернівці, Хотин, Бельци, Кишинів та Аккерман. Румунський план евакуації отримав назву «Гудор», їхні війська швидко відходили з рубежу річок Черемош і Дністер. Поліція та прикордонники підкорялися румунській армії. Особовий склад повинен був покинути багаж, в пріоритеті користуватися залізничним транспортом могли старші офіцери й їхні сім'ї, відступали змішаними колонами. Для уникнення непорозумінь з наступаючими радянськими військами були створені комісії з офіцерів та перекладачів, які рухалися в ар'єргарді кожного напрямку евакуації [67, с. 201].

Проте деякі румунські частини намагалися чинити опір, обстановка була напруженою, не обходилося без людських жертв. Постраждало також і місцеве населення.

1 липня 1940 р. для врегулювання спірних питань щодо відходу румунської армії та установ з Бессарабії й Північної Буковини відбулося засідання радянсько-румунської комісії. Попри те, що плани пересування військ обох сторін склалися спільно, відбувалися значні порушення умов передачі територій. Радянські війська перевищували темп евакуації румунської армії і таким чином порушували демаркаційну лінію, у їх діях простежувалось бажання захопити додаткові території, які не були передбачені у радянських нотах. Траплялися збройні сутички. Румунські війська замінували поля, демонтували залізниці і мости, побудували протитанкові загородження й траншеї. Радянська і румунська сторони вживали деякі військові та адміністративні заходи стосовно населення з різними мотивами та формами реалізації. Порушення військової дисципліни відбувалося з обох сторін [11, с. 47]. Крім того, у румунській армії була велика кількість вихідців з Бессарабії, які не хотіли їхати до Румунії і тому покидали зброю та по вертались додому.

3 липня 1940 р. о 14 годині у визначений урядом термін кордон було закрито. Окрім обумовленої території до складу УРСР увійшли десятки сіл і містечок, новий кордон був встановлений в районі міст Герца, Унгени, Чернівці тощо. В подальшому ці території залишилися у складі України [67, с. 201]. Отже, війська Південного фронту поставлене завдання виконали. 5-го липня 1940 р. в Кишиневі, Бендерах, Акермані відбулися військові паради.

Після вступу Червоної армії на нових територіях було розквартировано 10 дивізій, інші повернулися на попередню дислокацію. Діяльність радянської армії під час Бессарабського походу була не надто вдалою: у військових документах СРСР зафіксовано численні негаразди, причиною яких вказувалася «погана робота командирів і комісарів». Часто виникали непередбачувані ситуації, порушувався графік доставки військ, ставалися

розриви понтонних мостів. Ця кампанія засвідчила слабку підготовку та низьку ефективність бойових дій військ Червоної армії.

Відразу після вступу радянської армії до Бессарабії та Північної Буковини почав діяти величезний пропагандистський апарат. Широко поширювали газети й спеціальну літературу, на вулицях й будинках розвішували плакати й лозунги. Для того, щоб викликати в місцевого населення «гарячу любов до визволителів та почуття довіри до Рад» політичні органи Червоної армії організовували мітинги та маніфестації [11, с. 47].

Наприклад, у газеті «Радянська Буковина» висвітлюється проблема куркулів, беззаконня й безлад, який залишила після себе румунська влада: «Тепер, коли в буковинські міста і села прийшла Червона Армія і встановилась радянська влада, Михайло Онгурян всією душею відчув, що це його рідна влада і тому прийшов і розповів про все радянському прокуророві. Розповів про кривди і образи, що їх зазнавали бідні люди, розповів про великі злочини, які творила румунська жандармерія» [36]. Неодноразово вказується наскільки покращився стан краю завдяки приходу радянської влади, підвищився рівень життя населення: «Ще місяць тому наш народ стогнав у ярмі румунських поміщиків і капіталістів. Північна Буковина була тюрмою для своїх синів, а тепер розквітла під сонцем Сталінської Конституції» [3]. Фігурує поняття «визволення»: «Сьогодні минає місяць з того часу, як Північна частина Буковини стала радянською. В незабутній історичний день – 28 червня – могутня непереможна Червона армія, виконуючи волю радянського Уряду й Комуністичної партії волю всіх народів Радянського Союзу, поклала край хижацькому пануванню в Буковині румунських бояр і капіталістів. В цей день з буковинського народу були збиті кайдани й скинуте ярмо боярської неволі, зняті горе й нелюдські страждання...» [46]. Радянська пропаганда активно провокувала антирумунські настрої.

Попри те, що Бессарабський похід проводився під приводом захисту українського населення, пропаганда СРСР не акцентувала особливої уваги на українському аспекті. У відозві командувача військ Південного фронту

генерала армії Г. Жукова від 3 липня 1940 року «До населення зайнятих Червоною армією регіонів» зазначалося, що «місцеве населення у своїй переважній більшості пов'язане з Радянською Україною, як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного складу». Однак, у цій відозві основним акцентом було повернення цих земель до «матері-вітчизни СРСР». Поміж «єдинокровних братів» наряд з українцями і росіянами потрапили молдовани та представники інших народів. Російська та румунська мови були офіційними у військових наказах. У Кишиневі, Хотині, Сороках, Бельцях, Ізмаїлі, Огеєві, Акермані, Бендерах, Кагулі перший час газети мали видаватися румунською мовою, лише у Чернівцях (навіть не зважаючи на переважно єврейське населення) – українською [17, с. 364].

2 серпня 1940 р. Верховною Радою СРСР був виданий Закон про включення Північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР. Внаслідок Бессарабського походу до СРСР було приєднано території загальною площею 50 762 тис. кв. км. і на якій проживали майже 4 млн населення (49% молдаване, 15% українці, 10% росіяни, 7% євреї, 5% болгар, 3% німці) [67, с. 205].

В результаті указів Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1940 р. про націоналізацію банків, промислових і торгових підприємств, залізничного і водного транспорту і засобів зв'язку північної частини Буковини було знищено як економічну силу промислово-торговельну буржуазію Буковини. Відбулася націоналізація поміщицьких, церковних та частини куркульських земель, а також їх розподіл серед малоземельних та безземельних селян [9].

Формування політично-економічної системи радянського зразка на Північній Буковині було супроводжене суворим контролем радянських органів державної безпеки та застосуванням репресивних заходів, переважно спрямованих на політичних діячів Румунії та представників вищого і середнього класу. За повідомленням начальника Управління НКДБ по Чернівецькій області у червні 1941 року на території області проживало 1553 сім'ї колишніх активних членів «антирадянських політпартій», до яких

застосовувалися різноманітні види покарань, включаючи ув'язнення в реабілітаційних таборах, висилку, а у деяких випадках навіть страту. Внаслідок репресивних заходів змінилась соціальна структура населення, багато представників «вищого» та «середнього» класу були засуджені до ув'язнення чи депортації. Депортації з Північної Буковини відбувались у два етапи: 1-й – 23 травня 1941 р., 2-й – 13 червня того ж року. У травні вивезли 516 осіб до Комі АРСР, Красноярського краю та Кіровської області. У червні виселили 7720 осіб. За визначенням органів НКДБ з них 2340 осіб були активними членами контрреволюційних партій та їхніми близькими родичами, 2766 осіб – членами сімей «зрадників Батьківщини», 1518 осіб – колишніми поміщиками, торговцями, фабрикантами, чиновниками і членами їх сімей, решта – колишніми офіцерами та поліцейськими румунської, польської та Білої армій та членами їх сімей. У 1940-1941 рр. на територіях Північної Буковини та Хотинщини репресували близько 11 тис. осіб. З них понад 1400 втратили життя в таборах, тюрмах і спецпоселеннях.

Так само відбувалася радянська Придунайська операція. З 28 червня 1940 р. до 22 червня 1941 р. у Південній Бессарабії, під контролем і керівництвом ВКП(б) – КП(б)У, обласними партійними і державними органами, центральними і місцевими спецслужбами, було встановлено тоталітарний режим, що й в СРСР та УРСР. Важливим був етнічний фактор, адже розкуркулення, депортації та переселення відбувалося за національною ознакою. Також були репресовані більшість священнослужителів. В цілому, протягом двох депортацій влітку 1940 р. та 13 червня 1941 р. переселили до Сибіру й Казахстану близько 40 тис. осіб з Південної Бессарабії [14].

Бессарабський похід спричинив занепокоєння і в Німеччині – там переймалися, що радянська армія займе нафтові райони Румунії, таким чином змусивши Німеччину «схилити коліна перед радянською нафтою». Щоб уникнути такого ходу подій, Гітлер допоміг І. Антонеску стати вождем Румунії, в результаті чого країна стала союзником Німеччини і фактично перетворилася у фашистську державу [67, с. 205].

Отже, Бессарабський похід був завчасно запланованою та ретельно підготовленою політико-дипломатичною операцією. Етнічний фактор був лише приводом і своєрідним виправданням для громадської думки, першорядними були політичні та стратегічні фактори.

РОЗДІЛ III. РОЗШИРЕННЯ ЗАХІДНИХ КОРДОНІВ УРСР У 1945 РОЦІ

3.1 Радянсько-чехословацькі перемовини стосовно Закарпаття.

Сучасні дослідники, які аналізують період Закарпатської України та проблему радянзації регіону, приділяють велику увагу договору між СРСР і Чехословацькою Республікою від 29 червня 1945 року. Вони розглядають цей документ не лише як «історичний акт возз'єднання Закарпатської України з Батьківщиною», як це робили радянські дослідники, але також як важливе місце в історії радянсько-чехословацьких відносин [47, с. 32].

Під час Другої світової війни Закарпаття було об'єктом складних зовнішньополітичних маніпуляцій. Владна верхівка СРСР та уряд Чехословаччини в еміграції не мали чіткого бачення щодо майбутнього Закарпаття – все залежало від розвитку подій на фронтах.

На початку 1944 року Чехословаччиною було висловлено намір встановити дипломатичні відносини з Україною. Однак, їх так і не було встановлено – після підписання радянсько-чехословацького договору від 29 червня 1945 року про передачу Закарпаття до УРСР про цей намір «забули» [5, с. 8].

8 травня 1944 року в Лондоні Чехословаччина та СРСР підписали угоду, якою визначалися взаємини між ними після визволення території Чехословаччини. В даній угоді передбачалося надання влади чехословацькому урядовому уповноваженому, який мав створити адміністрацію відповідно до чехословацьких законів та відновити чехословацькі військові сили. Але вже восени, після звільнення Закарпаття, СРСР почав відходити від попередніх домовленостей в односторонньому порядку. Радянський Союз зосередився на посиленні свого впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Для цього Й. Сталін скористався Закарпаттям, де велика частина населення виявляла бажання з'єднатися з Україною [47, с. 32].

У липні 1944 р. Ф. Немец був призначений уповноваженим на території Підкарпатської Русі керівництвом Чехословаччини. Його заступником став Р. Вієста, політичним радником – закарпатець І. Туряниця, який був відомий тривалим співробітництвом з комуністичною партією і деякими радянськими державними установами. Проте, присутність І. Туряниці у складі чехословацького представництва на Закарпатті не відповідала його ролі, визначеній СРСР. Адже для нього були передбачені зовсім інші завдання: головним завданням було створення на Закарпатті перехідної автономно-державної структури – Закарпатської України, яка б оголосила про свою політичну незалежність від Чехословаччини. Ця структура мала провести народний референдум для вирішення питання про возз'єднання краю з УРСР, що, завдяки присутності радянських військ і їхньої «визвольної місії», не становило труднощів [42].

28 жовтня 1944 р. Ф. Немец прибув на Закарпаття. Він вважав своїми головними завданнями реалізацію внутрішньої політики через народні ради, співпрацю з командуванням радянського війська, мобілізацію до чехословацької армії, та очищення краю від «ворожих елементів народу й держави». Планувалося також введення в обіг чехословацької валюти [47, с. 32].

Територія, що була підпорядкована Ф. Немецу (південно-східна частина краю – Рахівський, Тячівський, Хустський, Волівський, Севлюський округи – з центром у м. Хусті), виявилась «зоною двовладдя», що спричиняло конфлікти. Радянські делегати часто вживали свої контрзаходи у відповідь на багато розпоряджень Ф. Немеца.

Мобілізація, яка мала здійснюватися виключно до чехословацької армії, стала каменем спотикання у відносинах між чехословацькою керівництвом та командуванням радянської армії. Її проведення було доручено частині делегації під керівництвом генерала А. Гасала.

11 листопада 1944 року чехословацький урядовий представник видав «Мобілізаційне оголошення», згідно з яким мобілізовані повинні були

з'явитися у визначеному для них народному комітеті протягом 24-х годин. Ті, хто порушили умови «Мобілізаційного оголошення» повинні бути покарані за чехословацьким законодавством. Проте, ще до того, 5 листопада Ф. Немец був попереджений про розміщені в районі Хуста оголошення про набір добровольців в Червону армію. Тому Ф. Немец звернувся до генерала І. Петрова, командувача 4-го Українського фронту, щоб нагадати про те, що за чехословацьким законодавством для вступу в іноземну армію потрібен дозвіл від президента. Але І. Петров відповів, що це було бажанням місцевого населення – служити в радянських військах – і тому він наказав повісити дані оголошення радянських військових комендантів. Також генерал І. Петров наголосив, що в минулому керівництво СРСР надало дозвіл українцям і волинським чехам, які мали радянське громадянство, вступити до чехословацької військової частини в Радянському Союзі. Відповідно, тепер чехословацька влада повинна дозволити мобілізацію до радянських військ на Закарпатті.

З 8 листопада 1944 року до 15 лютого 1945 року до чехословацьких військ було мобілізовано 6750 закарпатців, з них – 15 офіцерів. Одночасно набиралися добровольці до Червоної армії – було мобілізовано 15-16 тис. осіб. Крім того, керівництво СРСР перешкоджало мобілізації до чехословацької армії [47, с. 33].

12 листопада 1944 р. на Закарпатті в обох зонах організували мітинги, на яких обговорювалося питання приєднання до УРСР. Щодо цього Ф. Немец надіслав депешу до представника Чехословаччини в Москві З. Фірлінгеру, де, крім того, акцентував увагу і на резолюції, що були підписані на основі рішень мітингів. Також він запитував, чи це питання схвалювалось СРСР. Через 4 дні у відповідь Ф. Немец отримав чітку відповідь від З. Фірлінгера: «Резолюції, про які ви зазначаєте, не мають нічого спільного з політикою Радянського Союзу, і це вам добре відомо».

Протягом другої половини листопада на ім'я Й. Сталіна до Москви надходило багато листів й телеграм з проханням про приєднання до складу

Радянського Союзу, щоб возз'єднатися з українським народом. У звіті чехословацької розвідки вказано, що у великій частині випадків ці петиції й резолюції були складені офіцерами Червоної армії за допомогою народних комітетів, які й «організовували» мітинги й зібрання громадян. При цьому вони досить часто вдавалися до обману чи насильства.

22 листопада 1944 р. розвідувальна служба ЧСР відзначає, що як в місцевих, так і окружних народних комітетах переважну більшість складають комуністи. На їхнє прийняття рішень суттєвий вплив мали радянські офіцери і групи політпрацівників, що були вислані з чехословацького корпусу. До цих комітетів приєдналися особи, які в останній момент перейшли на комуністичні позиції, хоча раніше «були відомі як українські фашисти, чи малярські колаборанти». Ще раніше, 7 листопада, Ф. Немец видав інструкцію щодо затримання осіб, підозрюваних в антидержавній діяльності після Мюнхенської конференції. Особлива увага в ній приділялася членам «Карпатської Січі» та партій А. Бродія і С. Фенцика.

Присутня була й античехословацька агітація. Наприклад, в Рахові комендант міста наказав зняти прапори ЧСР. Для цього визначені особи ходили по домівках і конфісковували прапори [70, с. 55].

26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся I з'їзд Народних комітетів, делегати якого прийняли «Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР» [54, с. 577].

Того часу делегат уряду ЧСР не мав належних умов для роботи та контролювався радянським керівництвом. На чехословацьке представництво постійно тиснули як морально, так і фізично. Їм важливо було встановити прямий радіозв'язок між делегацією на Закарпатті та урядом у Лондоні. Проте й в цьому аспекті втрутилась радянська влада і заборонила чехословацькому представництву скористатися радіозв'язком. Попри це розвідники Чехословаччини змогли таємно доставити на Закарпаття портативну агентурну радіостанцію малого розміру, тому делегація мала змогу передавати повідомлення протягом свого перебування на Закарпатті. Це було настільки

засекречено, що навіть Ф. Немец не був проінформований про цей радіозв'язок [69].

У таємному повідомленні прем'єр-міністру Я. Шрамеку за 14 листопада було зауважено: «Досі не маємо дозволу на радіозв'язок ні з Лондоном, ні з Москвою. Проте ваші повідомлення приймати можемо. Червона армія тут проводить набір для себе. Хочемо інформацію, чи було щось урядом вирішено. Наша ситуація критична. Проводиться відкрита агітація за приєднання Підкарпатської України до СРСР. Насильницький набір до Червоної армії. Народ розгублений. Чекають наших дій. Туряниця на чолі цієї кампанії...».

Результат роботи чехословацької делегації на Закарпатті: було скликано збори представників окружних народних комітетів, до місцевих органів направлено декілька циркулярів та видано кілька номерів газети «Урядовий вісник» українською й чеською мовами. Ф. Немец з'явився на публіці лише один раз, а всі його звіти передавалися через радянських представників. Робота чехословацької делегації стала неможливою, через що на початку грудня 1944 року Ф. Немец поїхав у Москву, генерал А. Гасал перевів свій штаб до Східної Словаччини, а 1 лютого 1945 року урядова делегація ЧСР остаточно виїхала із Закарпаття. Проте ще до цього, 5 грудня 1944 року НРЗУ звернулась до Е. Бенеша, президента Чехословаччини, з вимогою негайно наказати урядовій делегації залишити Закарпаття, посилаючись при цьому на «Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і вихід Закарпатської України зі складу Чехословацької Республіки». Можна вважати, що урядова делегація на чолі з Ф. Немецом не мала серйозного впливу на місцеве населення та провалила свою місію в цьому краї.

Надалі доля Закарпаття визначалася довгими переговорами між ЧСР та СРСР. На початку 1945 року президент Чехословаччини заявив про те, що найбільш важливі питання стосовно ЧСР будуть вирішуватися в Москві, а не в Лондоні чи Парижі. Й. Сталін виправдовував дії СРСР тим, що не міг заборонити населенню Закарпатської України проявити свою національну волю.

Почалася підготовка до переговорів між СРСР та ЧСР щодо Закарпаття. У Москву прибула делегація, на чолі був Е. Бенеш. 21 березня 1945 року питання щодо Закарпаття обговорювалося на засіданні за участі В. Молотова. І хоч Е. Бенеш намагався перенести розгляд даного питання на мирну конференція, В. Молотов настоював на проведенні переговорів, на що президент ЧСР погодився.

5 квітня 1945 р. у Кошицькій урядовій програмі вказувалось, що доля Закарпаття вирішиться «згідно з волевиявленням його населення шляхом переговорів між СРСР і Чехословаччиною». Радянський Союз намагався пришвидшити розгляд даного питання і після 10-денних перемовин, 29 червня 1945 р., було укладено Договір між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну. Зі сторони СРСР він був підписаний В. Молотовим, а від Чехословаччини – З. Фірлінгер і В. Клементіс, Й. Сталін брав участь в церемонії. Варто зазначити, що підписання цього договору відбулося без участі українських дипломатів і представників Закарпатської України, хоча текст договору формально складався також українською мовою [5, с. 8].

У першій статті Договору вказувалось: «Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10-го вересня 1919 року, укладеного в Сен-Жермен ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Кордони між Словачією і Закарпатською Україною, які існували до дня 29 вересня 1938 року, стають, з внесеними змінами, кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою згідно з картою, що додається» [34].

22 листопада 1945 р. Договір між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну ратифікували Національні збори Чехословаччини, 27 листопада – Президія

Верховної Ради СРСР. Таким чином договір набув чинності. 22 січня 1946 р. була утворена Закарпатська область у складі УРСР [7, с. 102]. 24 січня 1946 р. згідно указу Президії Верховної Ради УРСР з 25 січня 1946 р. у Закарпатській області вводилось законодавство УРСР. Хоча де-факто все відбувалось з випередженням «графіку» [33, с. 253].

3.2 Включення Закарпаття до України та політика оптації.

9 березня 1946 р. у Закарпатській області відбулися перші адміністративні зміни. Народні комітети перейменували на сільські ради. Повторно визнали містами Ужгород, Хуст, Мукачево, Виноградovo, Берегово, селищами – 18, а решту селами [52].

Протягом 1945-1946 рр. до Закарпаття скерували приблизно 500 комуністів, які зайняли ключові посади. Вони вважали, що цей край в дорадянські часи був обмеженим і убогим. У 1946-1950 рр. Центральним комітетом Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) було прийнято чотири постанови про розвиток Закарпатської області. Крім того, до цього регіону направили понад три тисячі радянських спеціалістів для постійної роботи. Згодом, у 1947 р. Комуністична партія Закарпатської України розчинилася у Всесоюзній комуністичній партії (більшовиків), яка в 1952 р. змінила назву на Комуністична партія Радянського Союзу.

Від 30 липня 1946 року Указом президії Верховної Ради СРСР Закарпатську область оголосили режимною територією, тобто забороненою зоною першої категорії. У регіоні поселилося 7,6 тис. репатріантів – колишні громадяни Радянського Союзу, які тимчасово перебували в країнах Західної Європи. В цей же час у краї масово осіли демобілізовані. Пріоритетно їм надавали керівні посади, а також кращі житлові умови (при цьому часто виселяючи попередніх жителів помешкань). Комуністи зайняли ключові посади на локальному рівні і активно переймалися поточними питаннями населених пунктів [33, с. 256]. У другій половині 1940-х років в управлінській

практиці Закарпаття склався негласний поділ на приїжджих і місцевих. Загальна частка приїжджих російськомовних керівників у місті сягала 83%. По всьому Закарпаттю за спеціальною «точковою» рознарядкою оселялися російськомовні фахівці [33, с. 294].

У 1946-1950-х рр., на Закарпатті, вже як нової адміністративно-політичної одиниці – Закарпатської області УРСР, пройшла тотальна радянська, найпізніше з-поміж західних областей України [48, с. 199]. Це означало невідворотну інтеграцію краю в тоталітарну соціально-політичну систему. Паралельно відбувалася консолідація населення в складі української нації. Але процеси асиміляції, спрямовані на злиття всіх етносів СРСР в «єдиний радянський народ» на основі російської державної й культурної традиції, спричинили значні соціальні й національні зміни. Русифікація на Закарпатті проводилася наполегливо за допомогою адміністративно-політичних засобів. Тобто відбувалося «уподібнення» корінних жителів до російськомовних маргіналів, використовуючи маніпулятивне гасло про «єдиний радянський народ», якому приписували виняткову, месіанську місію [33, с. 293]. Й. Сталіну приписувалася роль героя і Генералісимуса Радянського Союзу, возвеличувалась Червона армія та російський народ, фігурували поняття про «возз'єднання» [39]: «В незабутні дні переможного торжества радянський народ прийняв у рідні обійми братів і сестер – закарпатських українців, що возз'єдналися з українським народом в єдиній Радянській Соціалістичній Державі. З великою вдячністю звертаємо ми свої погляди до любимого Сталіна, великого і мудрого батька, який прийняв у велику радянську сім'ю, як своїх рідних синів і дочок, закарпатських українців. Український народ вдячний тобі, російський народе, за допомогу в здійсненні одвічної мрії українського народу про возз'єднання, свободу і національну незалежність...» [2].

Одним із способів русифікації стало інтенсивне викладання російської мови, а українську мову не вивчали. Через це, на відміну від старшого покоління національних меншин, молодше добре спілкувалося російською та

не володіло українською мовою. Таким чином, російська мова стала «засобом міжнаціонального спілкування». Для національних меншин та русифікованих українців влада спеціально формувала враження, що СРСР є національною російською державою, а УРСР – просто пересічною адміністративною одиницею [33, с. 297].

Значної шкоди русифікація завдала містам Ужгород та Мукачево, де проживало багато вихідців із Радянської Росії. Міський житловий фонд щедро надавав квартири відставним офіцерам Радянської армії та флоту. Також в Ужгороді проводилось планове будівництво добротних квартир для працівників гірничо-добувної галузі Сибіру і Крайньої Півночі.

У перші роки радянзації Закарпаття відбувалися трудові мобілізації. Мінімум 12 тисяч закарпатських юнаків потрапили в суворі умови відбудови індустріального Донбасу, де не всім вдалося витримати подібні випробування. Зголошувалися не всі, дехто відкрито відмовлявся від повістки, багато відправлених тікали по дорозі у Донбас. Виконати у повному обсязі мобілізацію було неможливим, проте ця примусово-репресивна кампанія тривала ще кілька років [33, с. 291].

Після приєднання Закарпаття до УРСР громадяни закарпатської Україна стали об'єктом процесу обміну населення на основі принципу добровільного вибору громадянства. Проте протягом цих процесів з боку обох держав спливало «підводне каміння», як і під час дипломатичних переговорів стосовно підготовки до переселення, так і під час безпосереднього переміщення та розселення людей на нових територіях [68, с. 61].

Оптація (від. лат. *Optatio* – бажання, вибір) – згідно конституційного та міжнародного права – це добровільний вибір громадянства особами з подвійним громадянством, або такими, котрі проживають на територіях, що змінили свою державну приналежність. В ширшому контексті термін «оптація» може означати вибір громадянства в будь-якому випадку [70, с. 102].

У перший же рік нової влади велика кількість населення покинула Закарпаття, виїхавши до Угорщини та Чехословаччини. Жителям з чеською та

словацькою національностями було дано право на отримання чехословацького громадянства. Даним правом могли скористатися всі ті, хто не бажав жити під режимом Радянського Союзу, зокрема й ті закарпатці, які несли службу в армії Чехословаччині, а також частина інтелігенції й молоді. Разом з тим, українці й росіяни, які мешкали в ЧСР, могли переселитися до УРСР. Однак під час прийому заяв на оптацію СРСР на власний розсуд змінив правила і заяви в результаті почали приймати лише в радянських органах влади. Дані правила були визначені постановами РНК СРСР від 30 грудня 1945 р. та РНК УРСР від 29 січня 1946 р. [47, с. 35].

Радянська влада перешкоджала створенню чехословацької комісії з оптації. Проте її все ж вдалося створити і у жовтні-листопаді 1946 р. члени комісії провели кілька зустрічей з головою Закарпатського обласного виконавчого комітету і секретарем обласного комітету Комуністичної партії І. Туряницею. Вони перевіряли також і скарги щодо відмов та затримки процесу оптації. Чехословацькі представники наполягали на тому, щоб не ставали на заваді вивозу майна оптантими, як було визначено у протоколі від 29 червня 1945 р. [56]. Але проблему так і не вдалося вирішити. Крім того, протягом року всіляко затримували відправку оптантів із Закарпаття, яких ще й звільнили з роботи та позбавили продовольчих карток. Таким чином залишивши їх без засобів для існування.

Для зменшення поживлення пов'язаного з оптаційним процесом, суди Закарпатської області засудили 150 осіб за спробу нелегального переходу кордону між СРСР та Чехословаччиною, призначивши їм терміни ув'язнення від трьох до шести років. Справжня кількість переселених закарпатців до ЧСР невідома. Радянські дипломати вважали їх «реакційними елементами», вороже налаштованими проти СРСР. У довідці за травень 1948 р. під назвою «Українці, котрі проживають у Чехословаччині» радянське посольство в Празі припустило, що таких оптантів було кілька сотень, хоча йшлося про тисячі переселенців [33, с. 283].

Перші місяці оптаційного процесу на Закарпатті відзначились труднощами й були неоднозначними. Фактично прийом заяв почався лише на початку січня 1946 року, і то тільки в Ужгороді, а мав розпочатися на кілька місяців раніше. По суті, лише на початку лютого 1946 року розпочалося активне прийняття заяв на вибір громадянства, а початкову дату завершення декілька разів змінювали, зрештою перенісши її на 1 квітня 1946 р. Крім того, спостерігалися неоднозначне трактування положень Договору, Протоколу до нього й інших регламентуючих документів, а також затягування процесу з боку влади СРСР. Підтвердженню цьому є телеграми, депеші й звіти представників ЧСР.

Процес оптації відзначався явною протидією з боку СРСР й їхнім небажанням співпрацювати з Чехословаччиною, хаотичністю дій через недостатню обізнаність чехословацьких представників з радянськими реаліями й механізмами втілення їхньої внутрішньої і зовнішньої політики. В результаті було прийнято в рази менше заяв, через що значна кількість населення не змогла отримати чехословацьке громадянство. Особи, які не підпадали під оптацію, але мали право виїхати (наприклад, ті, хто приїхали в гості чи мали реєстрацію в ЧСР), не змогли вчасно це зробити [68, с. 70].

Отже, радянська дипломатія діяла чітко й жорстко задля власних інтересів, а Договір про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року використовувала як акт, що усунув історичну несправедливість і символізував дружбу слов'янських народів. Однак, це возз'єднання служило зручним прикриттям для пропаганди і тоталітарного підкорення Закарпаття.

РОЗДІЛ ІV. ПИТАННЯ ПРО ДЕМАРКАЦІЮ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х РОКІВ

4.1 Люблінська угода 1944 року.

Загострення українсько-польських відносин під час Другої світової війни спонукало польське й радянське керівництво розглянути репатріаційні заходи як засіб для вирішення міжнаціонального конфлікту. Для СРСР було важливо не лише стабілізувати військово-політичну ситуацію в тилу наступаючих радянських військ, а й в ході переговорів обміняти територію за річкою Буг, де жило 700 тис. українців, на частину Східної Пруссії. «Ми претендуємо на те, щоб північно-східна частина Східної Пруссії, включаючи незамерзаючий порт Кенісберг, відійшла до Радянського Союзу... Без задоволення цієї мінімальної вимоги Радянського Союзу поступка Радянського Союзу, що знайшла вираження в лінії Керзона, втрачає будь-який сенс» – зазначав Й. Сталін.

Економічні чинники теж грали значну роль. Через тяжку війну обидві держави мали потребу в робочій силі, щоб відновити зруйновану економіку. Крім того, Польща стикнулася з необхідністю швидкого заселення новоотриманих територій на північному заході. Ідею обміну населенням між СРСР і Польщею підтримували британський прем'єр-міністр В. Черчилль та керівництво США.

Подібна ідея для вирішення національного питання вистигала не лише у Москві, США чи Лондоні, а й політичних колах Польщі – польський еміграційний уряд у меморандумі про відновлення польсько-радянських дипломатичних відносин запропонував «добровільний обмін польського, українського та білоруського населення». Прорадянський Польський комітет Національного Визволення на чолі з Е. Осубкою-Моравським теж притримувався такої думки [61, с. 61].

До кінця липня 1944 року радянські війська захопили всю територію Західної України та просунулись вглиб польської етнічної території. Для СРСР це створило вигідні військово-політичні можливості в цьому краї [18, с. 283].

Встановлення кордонів взяло на себе вище партійне керівництво СРСР та новостворений Польський комітет національного визволення (ПКНВ). Їхні об'єднані зусилля призвели до масових переселень українців зі своїх етнічних земель на невідомі їм території з новими умовами життя. ПКНВ вбачав депортації як найефективніший інструмент, щоб стабілізувати польську державу й перетворити її на мононаціональну [50, с. 21].

27 липня 1944 р., задовго до початку депортацій, в Москві підписали Угоду між ПКНВ та СРСР про польсько-радянський кордон, на основі лінії Керзону – формулювання цього кордону дало початок реалізації плану взаємного переселення [61, с. 62].

9 вересня 1944 р. в Любліні за рішенням Й. Сталіна між радянським і польським урядами підписали Угоду між урядом УРСР та ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР. Підписання даної угоди проходило поспіхом, а текст складений російською мовою у Москві. 1-2 вересня в Любліні перебували голова Ради Народних Комісарів БРСР Пантелеймон Пономаренко, голова РНК УРСР Микита Хрущов та віце-голова ПКНВ Ванда Василевська, яка заради цього прилетіла з Москви до Польщі [50, с. 21-22].

«Правових основ здійснення депортаційно-переселенських акцій абсолютно ніяких не було. У вересні 1944 р. тодішня УРСР не була суб'єктом міжнародно-правових відносин, і не мала жодних повноважень підписувати міжнародно-правові угоди. Тодішнє керівництво Польської держави теж не мало права і повноважень підписувати цю угоду, будучи тимчасовим носієм влади. Як держава і як адміністративний апарат вона ще не була сформована. Справжній і легітимний уряд Польської держави знаходився не на теренах звільненої від нацистів Польщі, але окупованої радянськими військами, а в Англії» – наголошував А. Ліпкан [38].

Угодою передбачалося «приступити до евакуації всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживають в Хелмському, Грубешувському, Томашувському, Любачувському, Ярославському, Перемишльському, Ліськовському, Замостінському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі, де можуть виявитися громадяни української, білоруської, російської і русинської національності, які побажають переселитися з території Польщі на Україну, та приступити до евакуації всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, які проживають в західних областях УРСР і бажають переселитися на територію Польщі» [65]. Розпочати означену вище евакуацію сторони домовились з 15 жовтня 1944 року і закінчити її 1 лютого 1945 року. Крім того, для спонукання до переселення з обох сторін надавалися пільги.

Обидві держави керувалися власними мотивами, коли підписували дану угоду, а також прагнули забезпечити якнайбільшу монолітність етнічної структури Західної України і Польщі. Переселяючи поляків, керівництво СРСР мало на меті уникнути формування потужної опозиції з боку польської національної меншини і отримати можливість для поселення в Західній Україні представників інших національностей, щоб здійснити русифікацію. А переселення українців з Польщі виключало для Варшави й Москви можливість формування сильної опозиції зі сторони української спільноти, яка могла б підтримати ще активну Українську повстанську армію [18, с. 284].

Своєрідним додатком до угоди стала інструкція про переселення українців з Польщі, яка була видана 21 вересня 1944 року. В ній розглядалися фінансові й організаційні аспекти, пов'язані з реалізацією уже досягнутих домовленостей [20].

У період з 15 вересня до 15 жовтня 1944 р. провадився облік числа, місцезнаходження і національності осіб, які бажали переселитися [65] – така дата встановлювалася, щоб не затягувати переселення до початку зимових холодів. Як зазначають дослідники, однією з причин було бажання радянської

влади завершити переселення населення до початку Кримської конференції глав держав США, Великобританії та СРСР, на якій планували остаточно й офіційно закріпити кордон між Польщею та СРСР. Проте процес «евакуації» тривав з 1944 р. до 1946 р..

Від кожної держави було створено по два Головні представництва з евакуації. Їх штаби розташовувалися у Луцьку й Любліні, очолювали головні уповноважені урядів з евакуації громадян. Також було відзначено 18 міст в УРСР та 11 у Польщі, де повинні були працювати районні уповноважені [21]. Важливу роль в організації «евакуації» відігравали представники спецслужб та силових відомств.

За планом, затвердженим 23 жовтня 1944 р., планувалося переселити з Польщі 240 тис. осіб або 60 тис. сімей українців, з 18 районів західних областей УРСР – 486 108 тисяч польських громадян. Фактично переселили в рази більше людей. Ще від початку принцип добровільності порушувався з обох сторін. Станом на 15 листопада 1944 р. з Польщі вивезли 974 сімей українців, а з території західних областей УРСР – жодної польської, хоча заяв подали 4 965 сім'ї. Польща це пояснювала тим, що радянське керівництво не виконало своєї обіцянки про 64 тис. будинків для евакуйованих і тому не відбувся виїзд поляків із західного регіону УРСР.

Було декілька чинників, які стримували населення від подання заяв на евакуацію. Одним з найбільш важливих, була недовіра і негативне ставлення до даного процесу українського та польського підпілля. Їхні організації розповсюджували інформацію про кордон – що дане питання ще не вирішене до кінця, і про те, що скоро почнеться війна США та Великобританії проти СРСР і Польща в ній виступить на стороні західних країн. Крім того, вони були незадоволені роботою ПКНВ через тяжке матеріальне становище у Польщі. В цілому, велика частина поляків негативно сприйняла Люблінську угоду 1944 р. Більшість з них не довіряла прорадянській польській владі і визнавала лише польський уряд в еміграції в Лондоні, живучі з надією, що після війни їхня країна залишиться в межах кордонів до 1939 року. Частина населення вже

звикла жити в Україні і не хотіла покидати ці території. Одним із чинників, що перешкоджав темпам відправки поляків, була нестача залізнично-дорожнього транспорту.

Через зрив графіку осінньої евакуації було продовжено термін подання заяв до 15 січня, а завершити переселення М. Хрущов пропонував до 1 березня 1945 року. В цей час Чернігівській, Сумській, Харківській, Полтавській, Дніпропетровській, Вінницькій та Житомирській областях УРСР почали працювати комісії з евакуації польського населення.

У грудні 1944 р. й січні 1945 р. на радянській території органами НКВС і НКДБ було проведено численні арешти поляків, в тому числі й католицького духовенства. Задля стимуляції польського населення до переселення, у березні 1945 р. спецслужби СРСР здійснили серію арештів, причиною яких вказали «за активну участь у національному підпіллі і саботаж евакуації». Крім того, у червні 1945 р. радянськими силовими органами у Москві було інсценовано судовий процес під назвою «Про організаторів, керівників та учасників польського підпілля в тилу Червоної армії». В результаті, за даними НКВС, під час цього процесу серед польських громадян значно зросла кількість поданих заяв на евакуацію. Було відзначено, що на евакуацію погодились також ті поляки, які вірили про з'єднання західного регіону України з Польщею [61, с. 64]. Одночасно, деяка частина поляків вирішила покинути західний регіон через меркантильні міркування, забувши при цьому про благоговіння і глибоку повагу до Східних Кресів.

Станом на 20 травня 1945 року понад 573,5 тис. польських громадян подали заяви на виїзд у Польщу – з цього числа виїхало 155,9 тис. осіб, з них близько 35,9 тисяч з Львівської області та приблизно по 31,5 тис. осіб з Рівненської і Тернопільської областей [18, с. 287].

У липні 1945 р. між урядами Польщі та УРСР було укладено протокол про продовження евакуації населення до 1 листопада 1945 р., проте пізніше цей термін продовжили [18, с. 288].

24 липня 1945 року відбулася конференція у Варшаві, що була присвячена «українському питанню». Учасниками даного заходу були представники польського уряду та українських громад. Українці висловили бажання лишитися на своїх місцях проживання у Польщі, доводячи це тим, що за умовами угоди переселення українського населення з їх етнічних територій вже відбулося і всі охочі вже виселились. Крім цього, вони висунули ряд вимог, таких як відновлення українських шкіл, амністія членів ОУН-УПА, зупинка примусового переселення тощо. Керівництво Польщі обіцяло врахувати дані вимоги й виконати переважну частину з них, але відклала це до завершення евакуації населення. Однак очікування щодо «добровільного» переселення не виправдалися вже на осінь 1945 року. Тому задля ефективного й оперативного примусового виселення українського населення у Варшаві прийняли рішення використовувати військові підрозділи. 3 вересня трійка піхотних дивізій польських військ увійшло до південно-східних районів Польщі. Відомо про випадки суцільного знищення українських поселень. Це продовжувалося з вересня 1945 р. до липня 1946 р. [63, с. 545].

10 листопада 1945 р. Ранднаркомом СРСР було прийнято постанову Про порядок переселення в Польщу колишніх польських громадян польської і єврейської національностей і виходу їх з радянського громадянства» [61, с. 64-65].

4.2 Договір про радянсько-польський кордон 1945 року.

На Ялтинській конференції у січні 1945 року прийняли, як польсько-радянський кордон, лінію Керзона. За цією лінією до Польщі відходили такі українські етнічні землі: Лемківщина, Надсяння, Холмщина та Підляшшя. Кількість українського населення в цьому регіоні становила приблизно 1 млн. осіб. Польща передала СРСР частину своєї довоєнної території, історичні українські землі, але без вказаних вище територій [57, с. 75].

16 серпня 1945 року було остаточно встановлено радянсько-польський кордон на основі Договору між СРСР та Польською Республікою «Про радянсько-державний кордон», що був укладений у Москві В. Молотовим і Є. Осубкою-Моравським відповідно до укладеного 26 квітня 1945 р. Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Польщею.

За цією угодою кордон між СРСР та Польщею встановлювався вздовж лінії Керзона з відхиленням від неї в деяких місцях від 5 до 8 км в користь Польщі. Додатково радянська сторона поступилася такими територіями: на схід від лінії Керзона до р. Західний Буг та його притоки Солокія і на південь від м. Крилова з відхиленням максимум на 30 км; через територію Біловезької Пущі на ділянці Немирів – Ялова, включно із Немировим, Гайнівкою, Біловежем і Ялівкою, з відхиленням максимум на 17 км. У межах Польщі залишалися Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина [43].

У статті 2 зазначається, що кордон між СРСР і Польщею проходить від пункту поблизу витоку річки Сану на північний схід до її витоку і вниз посередині річки до точки, що знаходиться біля Солина, далі на схід від Перемишля до річки Солокії, звідти по річках Солокії і Західному Бугу на Немирів – Ялова, потім до стику кордонів Литовської РСР, Польської Республіки і Східної Пруссії. Проведення кордонів на місцевості повинна була здійснити змішана радянсько-польська комісія, яка повинна була розпочати свою діяльність не пізніше 15 днів від дня обміну ратифікаційними грамотами.

5 лютого 1946 у Варшаві відбувся обмін ратифікаційними грамотами [16, с. 40].

Внаслідок цього, евакуація поляків з території західних областей України, переважно, закінчилась до 1 вересня 1946 року. З усього числа 873 478 тис. польських громадян, які підлягали евакуації, заяви на виїзд у Польщу подали 859 905 тис. осіб, виїхало 789 982 тис. осіб [18, с. 288]. Усього з території УРСР до Польської Республіки переселилося: за 1944 р. – 117 212

тис. польських громадян, у 1945 р. – 511 877 тис. осіб, у 1946 р. – 158 435 тис. поляків [61, с. 65].

У квітні 1947 року СРСР та ПР підписали угоду про демаркацію державного кордону між державами. Результатом стало чергове виселення населення з прикордонних територій західних областей України [60, с. 567-568].

Служба безпеки Польщі склала списки українських і змішаних сімей, та до лютого 1947 р. генерал С. Моссор, начальник генерального штабу Війська польського, підготував концепцію очищення території Польської Республіки від так званих «небажаних елементів». Також в даному документі зазначалося, що «весною 1947 року буде проведено активну операцію «Вісла» по виселенню українців, які залишалися на території Польщі» на «поверені землі», де вони швидко асимілювалися б. Польське керівництво акцентували, що акція «Вісла» була необхідна для знищення загонів УПА, які діяли на землях Польщі [63, с. 546].

Приводом до початку операції «Вісла» стала загибель заступника міністра оборони Польської Республіки генерала К. Свєрчевський 28 березня 1947 р. у районі с. Яблочне. Тому в той же день політбюро Польщі вирішило провести абсолютну депортацію українського населення у Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Познанське і Щецинське воєводства, які були сформовані на колишніх німецьких територіях.

28 квітня 1947 р. о 4:00 годині ранку шість польських дивізій (приблизно 17 тис. осіб) і загони польської служби безпеки оточили територію, де компактно проживали українці [51]. Їм наказали за 2-3 години взяти найбільш потрібні речі й під конвоєм прямувати до вказаної залізничної станції. Всіх депортованих попередньо розподілили на три категорії – «А», «В» і «С». Це залежало від їхньої лояльності або навпаки нелояльності до польського режиму.

Категорія «А» вважалася найнебезпечнішою, тому цю категорію українців заарештовували і відправляли на слідство, де з них вибивали

необхідні свідчення і засуджували військові суди. Тих, хто передавався у відання військової розвідки відносили до категорії «В». Осіб, яких була можливість використати як інформаторів або ж вважали відносно лояльними до керівництва Польщі, зараховували до категорії «С». Згадані категорії осіб, згідно з інструкціями, мали бути «виокремлені як підозрілі». Це означало заарештування і ув'язнення в таборі Явожно або, якщо пощастить, переселення у нові місця, зокрема категорій «А» і «В», з обмеженням – не більше однієї родини в одній місцевості [63, с. 546-547].

Депортацію здійснювали у три етапи:

1. Із 28 квітня до 15 червня 1947 р. було переселено українців з повітів Лісно, Сянік, Перемишль, Ясло, Коросно, Любачів, Горлиці, Ярослав.

2. З 15 червня до 30 червня 1947 р. переселено українське населення з повітів Новий Сонч, Новий Тарг, Томашів Любельський та Грубешів.

3. З початку липня і до кінця жовтня 1947 р. відбулося виселення українців з решти повітів Закерзоння.

За польськими даними, до 31 липня 1947 року було депортовано 140 575 тис. осіб, 3 800 осіб – відправлено в концтабір Явожно, 655 осіб – убито, а 1 466 членів українського опору заарештували. До смертної кари за час операції було засуджено 342 українця. До кінця 1947 року райони, звідки депортували українське населення, населили приблизно 14 тис. осіб польської національності [63, с. 547].

Депортації українського населення тривали і після офіційного завершення 31 липня 1947 року операції «Вісла». На початку 1950 року було депортовано останні 32 українські сім'ї з повіту Новий Торг до Щецинського воєводства [74, с. 22].

Головна мета операції «Вісла»: депортація українського населення з визначених територій на південно-східному прикордонні Польщі із заборонаю повернення в цей край. Наслідки: було депортовано понад 140 тис. українців, замість них поселено приблизно 14 тис. поляків, таким чином, територія Закерзоння стала етнічно однорідною [75, с. 111].

Із документів МДБ за 1947 р. про участь українців вказано: «Із західних областей Української РСР прибули і розвантажені 48 ешелонів з сім'ями ОУН: 25 875 сімей – 74 898 чоловік: в Кемеровську обл. – 30 288 чол., в Челябінську обл. – 7183 чол., в Карагандинську обл. – 8182 чол., в Молотовську обл. – 8261 чол., в Іркутську і Читинську обл. – 4091 чол., в Красноярський край – 1691 чол., в Омську обл. – 15 202 чол.» [66, с. 151].

Депортації населення тривали і в наступні роки [25]. Майно виселених конфісковували: деяку частину використовували для погашення державних зобов'язань перед іншими суб'єктами, іншу частину безкоштовно віддавали колективним господарствам на постійне користування.

4.3 Українсько-польське територіальне розмежування 1951 року.

15 лютого 1951 р. був укладений Договір між СРСР і ПР «Про обмін ділянками державної території», в результаті чого Польща отримувала території у Дрогобицькій області, при цьому передаючи СРСР такі ж за розміром території у Люблінському воєводстві [54, с. 577]. Цей договір юридично зафіксував остаточне українсько-польське розмежування кордонів: початковим пунктом на територіях, що отримувала Польська Республіка, визнавалася р. Сян (вказуючи конкретні населені пункти), а як наслідок передачі указаних територій Польщею до СРСР лінія кордону повинна була пролягти у північно-східному напрямку, залишивши на боці Радянського Союзу залізницю Рава-Руська – Кристинопіль з відзначеними прилеглими до неї населеними пунктами [35, с. 14].

В офіційних радянських і польських відозвах розмежування українсько-польського кордону було відображено як партнерську угоду, яка в той же час була актом дружньої допомоги від СРСР для Польської Республіки. Проте СРСР прагнув отримати не розроблені пласти кам'яного вугілля та інші корисні копалини, які грали важливу роль для розвитку важкої промисловості, а Польща – нафтогазові промисли з численними діючими свердловинами [53,

с. 103]. Крім того, польська влада мала намір збудувати Солинську ГЕС, яка б забезпечувала енергетичні потреби регіону.

У протоколі до договору вказувалося, що сторони повинні були передавати «безкоштовно нерухому державну, кооперативно-колгоспну та іншу суспільну власність уряду державі, до якої відходить дана територія, а також має право вивозу з обмінної території рухомої державної, колгоспно-кооперативної та іншої суспільної власності» – в цей перелік входили сільськогосподарський реманент, худоба та машини [53, с. 102-103].

Крім того, СРСР та Польща домовились ще й про взаємне переселення населення, що поклало початок новим депортація. На це давалося шість місяців з дня вступу договору в силу. 26 травня 1951 року договір ратифікував Сейм ПР, 31 травня 1951 року – Верховна Рада СРСР. Так як ратифікація відбулася в різні дні, то переселення українців, які населяли край, що відійшов до іншої країни, відбувалися вже з території Польської Республіки [55, с. 269].

Задля виконання умов, передбачених договором, було сформовано Змішану радянсько-польську демаркаційну комісію, а також таку ж комісію, яка контролювала процес передачі-прийому майна [53, с. 103].

Акція проходила відповідно до плану. Протягом зими – весни 1951 р. щодо населення організували хвилю пропагандистських заходів: проводили лекції й влаштовували перегляд фільмів про «щасливе» життя в Радянському Союзі. Як зазначалося у доповідній записці сектора агітації і пропаганди ЦК КП(б)У для вищих партійних інстанцій, до травня 1951 року було проведено 280 лекцій на такі теми: «Великі будови комунізму», «Що дала радянська влада трудящим західних областей України», «Сталінська дружба народів» тощо, які прослухало близько 100 тис. осіб.

Велику роль зіграли місцеві жителі зі спеціальних делегацій, яких навесні 1951 р. відіслали на місця майбутнього проживання. Вони повинні були розповідати про «чудове» колгоспне життя на Великій Україні, описувати родючі українські степи, працюючих людей, та заохочувати своїх

земляків до переселення. Але у приватних розмовах «агітатори» згадували, як тамтешнє населення постраждало в часи голодомору, репресій і геноцидів.

Переважає більшість населення була незадоволена із-за переселень. Ті, хто занадто обурювалися, сумнівалися щодо «привабливості» переїзду, поширювали зневіру серед земляків, а також виражали відкритий спротив, зазначалися як «ворожі елементи». Їх попереджали про те, що є й «інші методи переконання» [35, с. 17].

13 червня 1951 р. відправили перший ешелон із людьми, 16 жовтня 1951 р. – останній. Виселення українського населення відбувалося з Дрогобицької області (Нижньо-Устрівського району, 3 сільських рад Стрілківського, 4 сільських рад Хирівського району). Переселені вони були до південно-східних областей УРСР: Одеської, Херсонської [32], Миколаївської [26] та Донецької [53, с. 103].

Отже, через тривалий переговорний процес й укладення договорів між урядами СРСР (УРСР) та Польської Республіки у 1944-1951 рр. відбулося остаточне визначення нової межі державного кордону, а також юридично визнано їх світовим співтовариством. Україна частково повернула свої історико-етнічні землі, проте також і втратила значну їх частину.

ВИСНОВКИ

Отже, джерельна база з даної теми є доволі різноманітною, що дало змогу комплексно й цілісно дослідити та об'єктивно охарактеризувати процеси формування південно-західних кордонів України з різних сторін. При цьому констатуємо, що більш розкритим є аспект приєднання територій Західної України до УРСР.

В процесі формування кордонів УРСР в 1940-х рр. радянська дипломатія діяла чітко й жорстко, використовуючи слабкості інших країн. СРСР намагався представити всі ці територіальні зміни як історичну справедливість, відновлення й возз'єднання колишніх кордонів. Етнічний український фактор був лише приводом і своєрідним виправданням для громадської думки, термін «возз'єднання» слугував прикриттям для пропаганди. Першорядними були політичні й стратегічні фактори.

Процес формування кордонів УРСР у 40-х рр. був тривалим, складним та політично насиченим, з активним використанням дипломатичних, військових, адміністративних та ідеологічних інструментів. В ході демаркації та делімітації державних кордонів Україна частково повернула свої історико-етнічні землі, проте також і втратила значну їх частину.

Під час обміну територій значно постраждало місцеве населення. Питання обміну населення та територій при врегулюванні західних кордонів УРСР в 1940-х роках було складним і багатограним процесом. Масові депортації й переселення, із застосуванням силових методів, значно змінили етнічну картину тих земель, зробивши її більш однорідно-радянською. Таким чином, владі було легше контролювати ці території та впроваджувати там радянізацію і русифікацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ibidem. Glasul Bucovinei. 1999. An. VI. Nr. 4. P. 42-43.
2. VII сесія Верховної Ради Української РСР 1-го скликання. Великому російському народові. *Літературна газета*. 1945. 4 лип. С. 1.
3. Александрович П. Квітне життя. *Радянська Буковина*. 1940. 28 лип. С. 3.
URL: https://cv.archives.gov.ua/elarch/radbuk/radbuk_1940.pdf (дата звернення: 21.03.2024).
4. Бажан О. Михайлуца М. Оперативні заходи НКВС УРСР під час приєднання Південної Бессарабії до Радянського Союзу. *Війна: держава, суспільство, особа : збірник наукових статей*. Інститут історії України НАН України. Київ, 2023. С. 303-314.
5. Безега Т. М. Закарпатська Україна: історіографія питання. *Грані*. 2012. № 12 (92). С. 8–13.
6. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 : сусп.-політ. та іст. аналіз. Документи і матеріали : у 2 кн. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.
7. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: Основи, 1994. 168 с.
8. Військово-політичні аспекти походу Червоної армії до Бессарабії та Північної Буковини 28 червня – 3 липня 1940 р. *Політична історія України ХХ ст*. Т. 4, Київ: Генеза, 2003. С. 79–87.
9. Возз'єднання Північної Буковини та Хотинського повіту з великою Україною: слідами документів. Г.
URL: <https://cv.archives.gov.ua/vozednannyaBukovini.html> (дата звернення: 04.03.2024).
10. Гакман С. Бессарабія та Буковина між миром і війною (Питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах, 1917 – 1940 рр.): Монографія . Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 65–74.

11. Гакман С. Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР: погляд через 70 років. *Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування*. №2. 2010. С. 45–47.
12. Гакман С. Буковина на перехресті етнічних та геостратегічних інтересів у першій половині ХХ століття. *VII симпозиум «Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність»*. 2016. С. 141–159.
13. Гакман С. Фактор шляхів сполучення у долі Буковини під час світових війн та післявоєнного врегулювання. *Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування*. URL: <http://buk-visnyk.cv.ua/naukova-dumka/444/> (дата звернення: 21.03.2024).
14. Галушко К. Ю. упорядник Радянська Західної України. Анексія Північної Буковини та Бессарабії. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=2.17.2> (дата звернення: 10.01.2024)
15. Гапоненко-Товт І. Проблема Підкарпатської Русі в радянсько-чехословацьких відносинах в 1944 році. *Carpatica-Karpatika: Акт. пробл. Історії та етнології. Зб. статей*. Ужгород: Патент, 2003. Вип. 23. С. 47–60.
16. Горенко О. М., Мельникова І. М. Договір між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон 1945. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник / ред. М. М. Варварцев*. Київ, 2010. Т. 2. С. 39–40.
17. Гриневич В. А. Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939-1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 10. С. 340-372.
18. Гулай В. В. Люблінська угода від 9 вересня 1944 року як інструмент закріплення радянського статусу Західної України на завершальному етапі Другої світової війни в оцінках місцевого населення. *Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр.* К.: КиМУ, 2011. Вип. 2. С. 281-291.

19. Гуменюк Т. І. Проблема «возз'єднання» Західної України з Українською РСР у сучасній історіографії. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12132/3-Humeniuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 15.01.2024)
20. Демченко Ю. А. Люблінська угода 1944 р. в оцінках вітчизняних істориків. URL: <http://www.ndu.edu.ua/storage/2017/Demchenko.pdf> (дата звернення: 24.05.2024).
21. Державний архів Волинської області. Р-919., Оп.1.
22. Державний архів Волинської області. Ф-35. Оп. 9.
23. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. Р-3383. Оп.1, Оп.2, Оп.21.
24. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). Ф. Р-249, Оп. 1.
25. Державний архів Львівської області. Ф.Р. 3229. Оп.1, Оп. 2.
26. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-992, Оп. 1, Оп. 2, Оп. 4.
27. Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204, Оп.2, Оп.4, Оп.8.
28. Державний архів Тернопільської області. Ф.3562, Оп.1.
29. Державний архів Тернопільської області. Ф.п.1, Оп.1.
30. Державний архів Тернопільської області. Ф.п.1833, Оп. 2, Оп. 4., Оп. 5.
31. Державний архів Херсонської області. Ф. П-46, Оп. 1.
32. Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1979, Оп. 1.
33. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українськоугорського видання / Під ред.: М. Вегеш, Ч. Фединець. Ужгород : «Ліра», 2010. 720 с.
34. Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. Том І. Упорядкування Довганич О. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. URL: <https://1939.in.ua/dokumenty/dohovir-mizh-srsr-i-chechoslovatskoju-respublikoju-pro-zakarpatSKU-ukrajinu/> (дата звернення 10.04.2024)
35. Кляшторна Н. Акція-51. Останні свідки. Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. 232 с.

36. Кузьмін Д. З кабінету прокурора. *Радянська Буковина*. 1940. 26 лип. С. 4. URL: https://cv.archives.gov.ua/elarch/radbuk/radbuk_1940.pdf (дата звернення: 21.03.2024).
37. Левицька О. Методи радянізації Західної України у 1939-1940 рр. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=35387 (дата звернення: 18.01.2024)
38. Ліпкан А. Операція «ВІСЛА»: переселення чи депортація? *Воєнна історія*. 2003. № 1. URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_9.htm.
39. *Літературна газета*. 1945. 4 лип. С. 1–2.
40. Малець О. О. Правове та соціально-економічне становище населення Закарпаття в період утвердження тоталітарного режиму в перші роки визволення (жовтень 1944 – початок 50-х рр. ХХ ст.). *Економіка та Суспільство*. №4. 2016. С. 32–40.
41. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 228 с.
42. Марканич М. 29 червня 1945 року було підписано договір між СРСР і Чехословаччиною про Закарпатську Україну / За матеріалами збірника архівних документів «Карпатська Україна», том. 1, матеріалів наукової конференції, присвяченої 60-річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною / *Закарпаття онлайн*. URL: <https://zakarpattya.net.ua/Zmi/141829-29-cherwnia-1945-roku-bulo-pidpysano-dohovir-mizh-SRSR-i-Chekhoslovachchynoiu-pro-Zakarpatsku-Ukrainu> (дата звернення: 13.05.2024).
43. Мельникова І. М. Договір між СРСР і Республікою Польща про радянсько-польський державний кордон 1945. *Енциклопедія історії України* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Київ, 2004. Т. 2. С. 688. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dogovir_SRSR_i_Polshchy_pro_kordon (дата звернення: 07.05.2024).
44. Мищак І. Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною: сучасна історіографія. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. Наук. пр.* 2010. Вип. 20. С. 455-474.

45. Мищак І. Соціально-економічні та культурні перетворення на західноукраїнських землях після включення їх до складу УРСР: новітня історіографія. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2009. № 11. С. 276-287.
46. Місяць вільного життя. *Радянська Буковина*. 1940. 28 лип. С. 1. URL: https://cv.archives.gov.ua/elarch/radbuk/radbuk_1940.pdf (дата звернення: 21.03.2024).
47. Міщанин В. В. Радянсько-чехословацький договір про Закарпаття від 29 червня 1945 р. та його вплив на історичну долю краю. *Науковий вісник Ужгородського університету*. №1. 2017. С. 32-38.
48. Міщанин В. Вегеш М. Віднянський С. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. *Український історичний журнал*. 2018. № 5. С. 198-206.
49. Музика Г. О. Радянсько-румунська угода 1940. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т.* Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.
50. Нестеренко Д. М. Переселення українців із Закерзоння у 1944-46 рр. та їх адаптація на східних теренах УРСР. Київ, 2023. 73 с.
51. Нікітюк М. В. Операція «Вісла» – акт українсько-польської трагедії. 2016. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10547/103.pdf?sequence=3> (дата звернення 03.05.2024).
52. Опис справ постійного зберігання Верховної Ради УРСР за 1942-1957 рр. Том 1. №1-568. URL: <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/04/1-20-t.1.pdf> (дата звернення: 13.01.2024).
53. Павлів Ю. З. Депортації українців з польсько-українського прикордоння 1944–1951 рр. у регіональній пам'яті України. Львів, 2018. 303 с.
54. Печеніна Н. До проблеми визначення кордонів України в умовах Другої світової війни. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць*. 2012. С. 574-577.

55. Пронь Т. М. Міждержавний обмін територіями і населенням СРСР/України й Польщі в 1944-1951 роках та його наслідки. Донецьк, 2013. 477 с.
56. Протокол до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну. *Літературна газета*. 1945. 4 лип. С. 2.
57. Радь Т. Україно-польське пограниччя: Закерзоння та Східні Креси. *Ужгородські польські наукові читання: історія, культура, політика, право*. Ужгород, 2013. С. 72–83.
58. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. Київ: Генеза, 1994. 350 с.
59. Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 292 с.
60. Сорока Ю. Утвердження радянсько-польського кордону в повоєнні роки та його наслідки для українського й польського населення. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць*. 2012. С. 567-574.
61. Сорока Ю. Насильницьке переселення польського населення з території УРСР. 1944-1946 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2020. № 152 (№1). С. 61–66.
62. Список архівів з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. URL: <https://tsdavo.gov.ua/opysy-pdf/> (дата звернення: 10.01.2024).
63. Стрільчук В. Операція «Вісла»: перебіг, наслідки, сучасні оцінки. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць*. 2012. С. 544–548.
64. Суворов В. Криголам. Хто почав другу світову війну?: Нефантастична повість-документ. М.: Дім «Новий час», 1993. С. 130-131.
65. Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території

УРСР. Офіційний вебпортал парламенту України.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_065#Text (дата звернення: 01.05.2024).

66. Україна в ХХ столітті. 1900-2000 : зб. док. і матеріалів : навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / [упоряд.: А. Г. Слюсаренко (керівник авт. Кол.) та ін. ; ред. Н. М. Шевченко]. Київ : Вища шк., 2000. 354 с.

67. Хаджирадєва В. Операція Червоної армії в Бессарабії та Північній Буковині (28 червня – 5 липня 1940 р.). *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: іст. нариси: у 2 кн.* Київ, 2010. С. 196–207.

68. Худіш П. М. Перший етап оптаційних процесів між Закарпатською Україною та Чехословацькою Республікою: червень 1945 – квітень 1946 рр. (за матеріалами чеських архівів). *Національний вісник Ужгородського університету.* №2. 2014. С. 61-72.

69. Худіш П. М. Таємна радіостанція та війна розвідок на Закарпатті у 1944 році. 2016. URL: <http://prozak.info/Istoriya/Taemna-radiostanciya-ta-vijna-rozvidok-naZakaratti-u-1944-roci> (дата звернення 10.05.2024).

70. Худіш П. М. Закарпаття в контексті чехословацько-радянських відносин (1944-1948 рр.). Ужгород, 2016. 255 с.

71. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4959. Оп. 1., Оп. 2, Оп. 3., Оп. 4., Оп. 5, Оп. 6, Оп.7., Оп. 8., Оп. 9.

72. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 6, Оп.16, Оп. 23.

73. Шаповал Ю. «Золотий вересень» 1939-го: як це робилось насправді. *Волинь у новітній історії української державності: Збірник наукових праць.* Луцьк: ПВД «Твердиня» 1999. С. 52-64.

74. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі 1944–1947. Київ: Інститут історії України, Центр історичної політології, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України., 2000. 234 с.

75. Щєбілова О. Р. Операція «Вісла». Погляд сьогодення. *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: Матеріали всеукр.наук.-теор. конференції студ. та аспір. 19-20 квітня 2023 року*. Харків: НТУ «ХП», 2023. С. 109–111.
76. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30-50-ті роки ХХ століття. Луцьк: Надстир'я, 1995. 278 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Шифротелеграма [Головного уповноваженого Уряду УРСР по переселенню] голові Ради народних комісарів УРСР М. Хрущову про примусову евакуацію українського населення Польським військом. 14 вересня 1945 р.

8 584 1/2

УКРАИНСКИЙ ШТАБ ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ

Снятие копий воспрещается **СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО**

ШИФРОВКА вх. № 852

Поступила в шифротделение "15. Сентябрь" 1945 г. "10" час. "00" мин.

Расшифр. "15" "9" "12" час. "20" мин.

№ Ванова

Куда и кому тов. Хрущеву.

Для отсегок

Долго сено 1/17

Польское войско начало принудительно эвакуацию украинского населения из Польши. Окружат села и выгонят 2-3 дня для выезда. Откровенно заявляют населению, что продолжат в срок только тогда, когда ежедневно приедут делегации с просьбой о продлении срока, ездят, и что все это делается для: Турецкими транспортом для подвоза к М.Д. станциям Польские власти не обеспечивают, вагоны подаются с большим опозданием и перебалки и светотранспорт дают, но не достаточно. Излишнее из сел население вынуждено сидеть неделями на станциях.

Посылают своих людей в сельские местности с Польскими войсками для оценки паразитства по политическим соображениям. Считают невозможными.

Польские солдаты ведут агитацию селам, что эвакуация не в У.С.С.Р. и в Сибирь. Началось сильное волнение. Активизируется своего деятельности банда, ведут бегство агитацию и письменную агитацию против Советской власти. Началась поджоги селений, взрывы М.Д. мостов и друг.

Считают, что такой метод эвакуации приведет к печальным результатам не даст. Это игнорирует договор.

Прошу сообщить проводится ли это мероприятие с ведома Провитамства У.С.С.Р.

М.Д.С. Хрущеву

Расшифровал Балабанов.

Отп. 2 экз. Экз. № 1 тов. Хрущеву

Экз. № 1 Экз. № 2 тов. Иванову

Экз. № 3 тов. _____

Экз. № 4 тов. _____

Секретарь М.Д.С. Шифротделения М.Д.С.

47/10

С.К. 1945 г.

ПО ЛЕЖИТ ВОЗВРАТУ
ЧЕРЕЗ 6 СУТОК
В ШИФРОТДЕЛЕНИЕ УКР. ШТАБА
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ

15 SEP 1945
534

Додаток Б

Газета Радянська Буковина №33 (189), 9 лютого 1941 р.

Перетворимо Буковину у квітучий радянський край

В с. Давидівці (Чернівецька область) працює комсомольська група, яка допомагає селянам налагодити роботу на новому році радянського краю.

Невідимий ріст народної освіти

За тиждень народна освіта в Буковині досягла великих успіхів. За тиждень в школах Буковини відкрито 124 нових класів, а в загальноосвітній школі в с. Давидівці (Чернівецька область) відкрито 105 класів. Це означає, що за тиждень в Буковині відкрито понад 200 нових класів народної освіти.

Т. М. Гурко — студентка Чернівецького державного університету.

Підручання про адорів'я трудящих

Буковинські селяни і робітники відкрито бачать своїх адорів'я трудящих. Підручання про адорів'я трудящих вийшло в світ в Буковині. Це підручання вийшло в світ в Буковині. Це підручання вийшло в світ в Буковині.

Збільшується посівна площа

Збільшується посівна площа в Буковині. Збільшується посівна площа в Буковині. Збільшується посівна площа в Буковині.

Держава дбає про селян

Держава дбає про селян в Буковині. Держава дбає про селян в Буковині. Держава дбає про селян в Буковині.

Міліони метрів тканини

Міліони метрів тканини в Буковині. Міліони метрів тканини в Буковині. Міліони метрів тканини в Буковині.

Нові підприємства

Нові підприємства в Буковині. Нові підприємства в Буковині. Нові підприємства в Буковині.

Партія Леніна--Сталіна показала нам шлях

Партія Леніна--Сталіна показала нам шлях в Буковині. Партія Леніна--Сталіна показала нам шлях в Буковині. Партія Леніна--Сталіна показала нам шлях в Буковині.

Творча робота

Творча робота в Буковині. Творча робота в Буковині. Творча робота в Буковині.

50 кілометрів нових шляхів

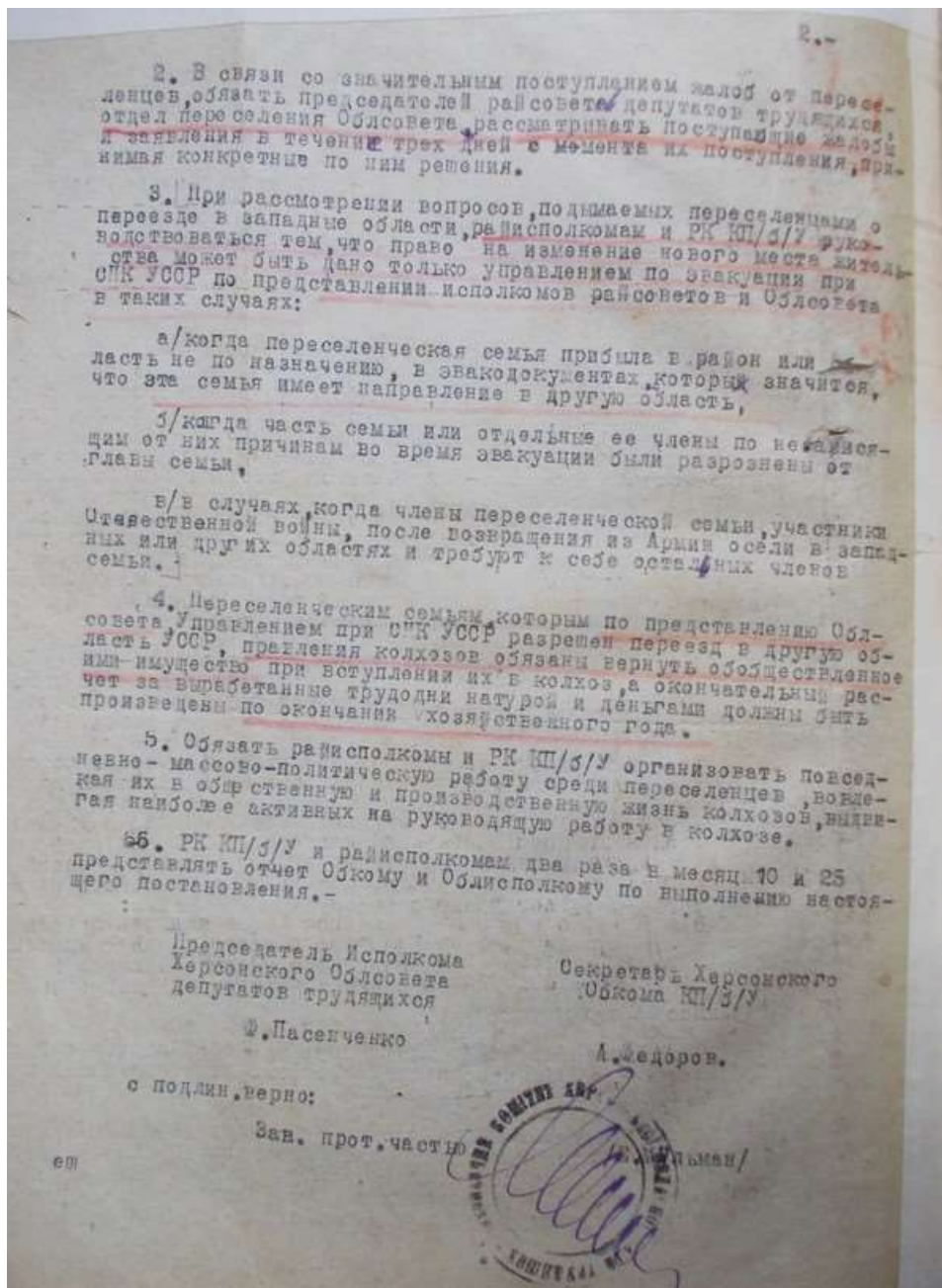
50 кілометрів нових шляхів в Буковині. 50 кілометрів нових шляхів в Буковині. 50 кілометрів нових шляхів в Буковині.

Державний архів Чернівецької області

Державний архів Чернівецької області. Державний архів Чернівецької області. Державний архів Чернівецької області.

Додаток В

Постанова виконкому Херсонської облради депутатів трудящих та Бюро обкому КП(б)У про господарське облаштування українського населення, прибулого з Польщі 21 вересня.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1979, Оп. 1, Спр. 277, Арк.

32-32 зв.

Додаток Г

Заява гр. Хаврай Л., переселенки з с. Войславича Холмського району Польщі, до обласного комітету (так у документі) від 24 листопада 1945 р. з проханням дозволити виїхати з колгоспу ім. Молотова (населений пункт не вказано) Миколаївської області до м. Ровне через погані кліматичні умови.

Обласной Комітет ²⁸⁵ № 23
г. Николаевы.
Эвакуирована Хаврай Люба
Заявление

Прошу Вашего разрешения выехать
мне из колхоза Молотова до Ровно
Я есть эвакуирована из Холмского
района, село Войславичи имела свое собствен-
ное хозяйство 4 га земли 1 дом жилой
1 коню и постройки на скот. Засеяно
земли 2 га. У меня есть такое положение
что я со своей семьей не могу прожить
в колхозе и климат здешний не
соответствует моему здоровью
я и моя семья страдаем разными
болезнями.

Николаев. 24/11/45р.

Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-992, Оп. 2, Спр. 392, Арк.

Додаток Д

З Карпат – у колгосп імені Сталіна Сталінської (Донецької) області

1. Переселенський квиток є єдиним документом, що свідчить право переселенця і його сім'ї на користування пільгами, передбаченими законом.

2. Переселенський квиток не може служити свідченням особи.

3. Підробка переселенського квитка або передача його іншій особі карається за законом.

4. Переселенський квиток при втраті не поновлюється.

З обмінюваної території
Дрогобицької області УРСР
1951 року

Б/І 16533 Бюро ф-ка „Жонтьє” з. 1624-60 г.

www.istpravda.com.ua
історична правда

УРСР

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИЙ КВИТОК

№ **77366**

Цей квиток видано Переселенським відділом виконкому Ж-Ужгородської області Ради депутатів трудящих

Роб Міг Михайл Григор гр. Міг Михайл Григор (прізвище ім'я та по батькові)

в тім, що він з сім'єю дійсно являється переселенцем в ц.м. Сталіна (назва колгоспу чи радгоспу всесезня)

Александр району Сталіна області

і має право користуватись пільгами передбаченими постановою Ради Міністрів СРСР від 30 липня 1949 року № 3277.

Зав. відділом по переселенню виконкому обласної Ради депутатів трудящих Григор (підпис)

19 57 року

Джерело доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4e4f905054e78/>

Додаток Е

Заява евакуйованих з Польщі на територію УРСР.

3

Районному Уповноваженому по
 (волості) Головному Уповноваженому Уряду Української РСР.
 (Gminie) Głównego Pełnomocnika Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego.

Гр. Драковичи Іван Сафран
 Ob. _____

який проживає в Полонині
 zamieszkały w _____

ул. Данилівська 13 районі (волості)
 _____ gminy (gminy)

З А Я В А
Oświadczenie

Я громадянин Драковичи Іван Сафранович
 obywatel _____
 (прізвище, ім'я і по батькові — nazwisko, imię i imię ojca)

виражаю бажання переселитися разом зі своєю сім'єю в складі _____
 wyrażam pragnienie przesiedlenia się razem ze swoją rodziną, składającą się z _____

на територію Полонин
 na teren _____

у селі Усео
 w miejscowości _____

Нара цьому заявляю, що ми бажаємо поселитися _____
 tutaj oświadczam, że pragniemy osiedlić się _____

_____ (підписи, одержати надіх землі — w miejscach, nowochozle, kołchozie, otrzymać przydział ziemi)

Саворонська області.
 _____ obwodzie.

Іван Дракович

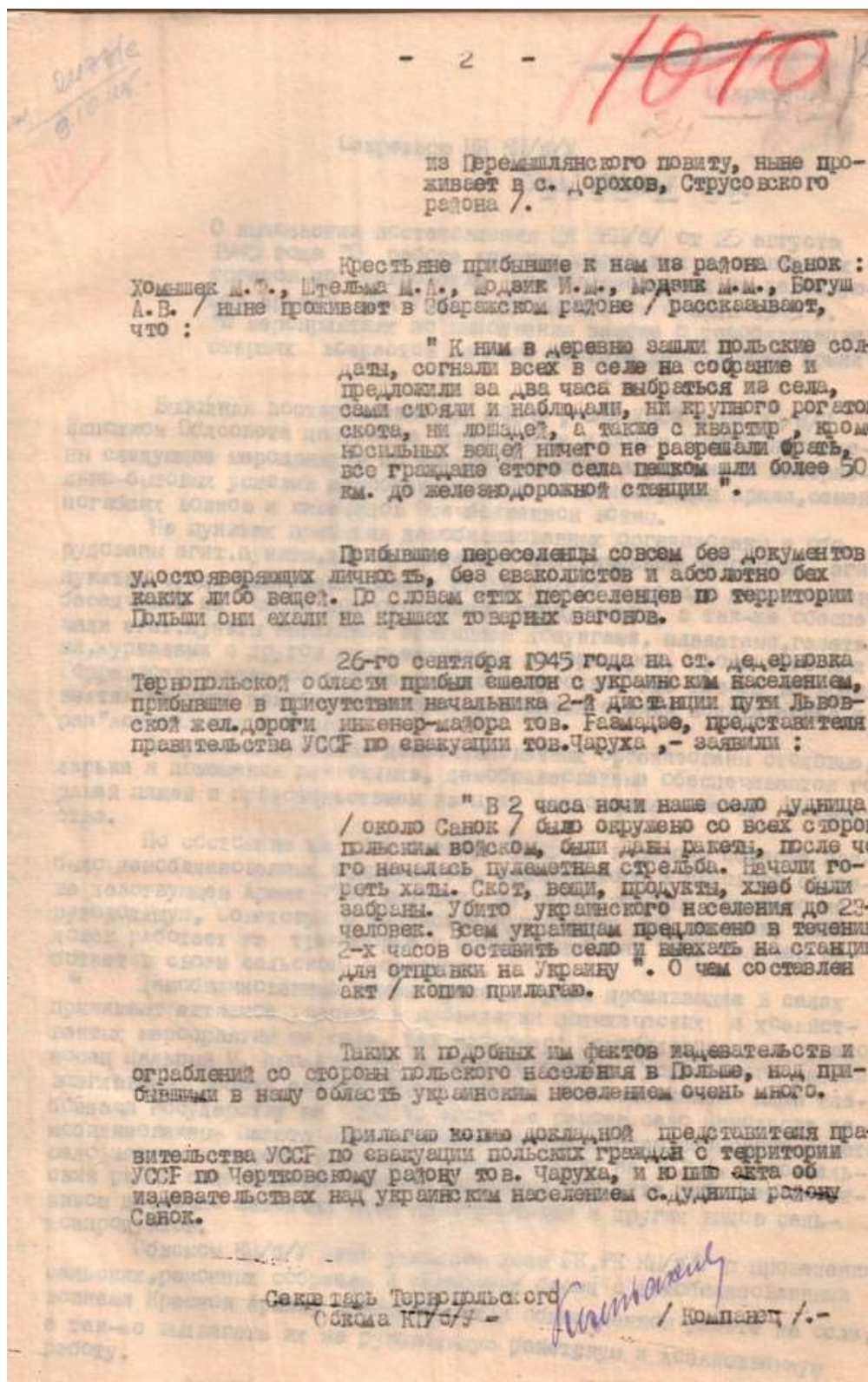
 (підпис голови сім'ї — podpis głowy rodziny)

1 вересня місяця 1944 року.
 _____ miesiąca 1944 roku.

Державний архів Львівської області. Ф.Р. 3229 Оп.2 Спр. 64 Арк. 3.

Додаток Є

Про факти грабежу та знуцання над українським населенням зі сторони польського населення на території Польщі, вересень 1945 року.

Державний архів Тернопільської області. Ф.п.1, Оп.1, Спр.284,
Арк.10,11,12,17,18.